

Խաճ - Ազատ Բռնեճ

Հախապատճախ
Ճարդը և հաշկաճաճ
առաւապէճն

Բաճնի

1932

Ա. Չ.

229

Ա. Զ
1229

2012

աւ Լ օ

800

Ա. Զ

Բ. ԽԱՆ-ԱԶԱՏ ԵՒ Գ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴԸ
ԵՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ

Դասագիրք ծխական դպրոցների 3-րդ բաժանմունքի
համար

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԹԱԻՐԻԶԵԱՆ Բ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԱՅՐԻ ՇՈՒՇ. ԽԱՆ-ԱԶԱՏԻ

ԵՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԵՆԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1932

65

با احازره نامه اداره جلد معارف آذربایجان

در تحت نمرة ۳۶ طبع شد

۲۹۶

18229

229-2012

(101408 - 42)

(3877-2006)

(1986-2006)

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ինչպէս որ մենք հետաքրքրուում ենք իմանալու, թէ ովքեր են եղել մեր ծնողներն ու պապերը, այնպէս էլ մենք պիտի հետաքրքրուենք, թէ ինչպիսի մարդիկ են եղել արդեօք մեր նախապապերը, որոնք ապրել են մեզնից տասնեակ հազարաւոր տարիներ առաջ: Խիստ հետաքրքիր է իմանալ, թէ որտեղ և ինչպէս են ապրել նրանք, ինչպիսի կեանք վարել, ինչ սովորութիւններ ունեցել և այլն:

Մենք գիտենք օրինակ, որ մեր պապերը, որոնք մեզնից 20—50—100 տարի առաջ են ապրել, բոլորովին հասկացողութիւն ու գաղափար չեն ունեցել շատ այնպիսի բաների մասին, որոնք մեզ համար արդէն սովորական բան են համարւում: Այսպէս օրինակ, նրանք ոչ մի հասկացողութիւն չունէին և չէին էլ կարող ունենալ աւտոմօբիլի, զրամֆօնի, հեռախօսի, երկաթուղու, հեռագրի և շատ այդ կարգի բաների մասին, որ վերջին ժամանակներումն են միայն մարդիկ հնարել: Եւ մենք այն աստիճան ընտելացած ենք այդ բոլորին, որ մեզ թւում է, թէ զրանք եղել են մշտապէս և թէ հազիւ մարդիկ պիտի կարողանային եօլա գնալ, զիցուք՝ առանց հեռագրի ու երկաթուղու:

Սակայն, շատ ու շատ հին ժամանակներում, մարդիկ միանգամայն գուրկ են եղել, ոչ միայն հեռագրից, երկաթուղուց և միւս նորագիւտ բաներից,

այլ և այն բոլորից, ինչ որ այսօր մեր կեանքի ամենաանհրաժեշտ պայմաններն են կազմում: Տուն, հագուստ, կահ-կարասիք, գիր, թանաք, գործիքներ, զենքեր, ամանեղէն և այն բոլորը, ինչ միանգամայն անհրաժեշտ են այսօր մարդկանց ապրուստի համար, մի ժամանակ բոլորովին գոյութիւն չեն ունեցել: Մարդիկ են իրանց խելքի գօրութեամբ ու աշխատանքով հնարել այդ ամէնը:

Եւ մարդիկ այդ ամէնը հնարել ու կատարելագործել են, ոչ թէ մի անգամից, այլ տակաւ առ տակաւ, հաղարաւոր ու տասնեակ հաղարաւոր տարիների ընթացքում: Ամբողջ սերունդներ իրանց կեանքի ընթացքում չարչարել ու տանջել են, որպէսզի կարողանան կեանքի այս կամ այն յարմարութիւնը ստեղծել: Բայց և ոչ մի սերունդ, ոչ մի ազգ, մինչև իսկ ոչ մի անհատ չէ ստեղծագործել միմիայն իր համար: Մեռել, անհետացել են սերունդներն ու ազգերը, բայց և մնացորդներին են կտակել իրանց ամբողջ ստեղծագործութիւնն ու հնարած գիւտերը: Իսկ ամէն մի օգտակար գիւտ, վաղ թէ ուշ, տարածել և ընդհանուր մարդկութեան սեփականութիւն է դառել:

Այն գիտութիւնը, որ մեզ սովորեցնում է, թէ ինչպէս են նրանք տակաւ առ տակաւ հնարել այն բոլորը, ինչ մենք այժմ տեսնում ենք մեր շուրջը՝ կոչւում է պատմութիւն: Իսկ այն մարդիկ, որոնք գրել են առել իրանց ժամանակակից անցքերն ու զէպքերը, կոչւում են պատմագիրներ:

Բայց պատմագիրներ կարող էին լինել այն ժամանակ միայն, երբ մարդիկ կարդալ-գրել գիտէին: Սակայն չէ՝ որ գրել-կարդալն էլ շատ ուշ հնարւած

բութիւնն է:

Երբ նաւագնացութիւնը փոքր ի շատէ զարգացաւ ու եւրոպացիք բոլորովին պատահմամբ գտան Ամերիկան, յետոյ Աւստրալիան և ապա մի շարք նորանոր կղզիներ, նրանք տեսան, որ այդ երկրներում ապրում են մարդիկ, որոնք թէ իրանց արտաքինով և թէ ապրելու եղանակով բոլորովին տարբեր են մեր և ուրիշ երկրներում ապրող մարդկանցից: Այդ տեղերում ապրող մարդկային ցեղերից շատ շատերը համարեա թէ ոչնչով չէին տարբերւում վայրի գազաններից: Նրանք ապրում էին անտառներում, ման էին գալիս բոլորովին մերկ, կերակրւում էին հում բոյսերով, պտուղներով ու իրանց ձեռքն ընկած ամէն տեսակ որսով: Այդ մարդիկը ոչ բնակարաններ ունէին և ոչ էլ գործիքներ ու զէնքեր: Վայրի գազաններից պաշտպանւելու համար նրանք, իբրև զէնք, գործ էին ածում միմիայն փայտն ու քարը:

Աւելի մօտիկից ծանօթանալով այդ վայրերի ցեղերին, ուսումնասիրելով նրանց նիստ ու կացը, սովորութիւնները, եւրոպացիք նկատեցին, որ դրանց սովորութիւններից, անային գործիքներից ու զէնքերից շատերը ժամանակով գոյութիւն են ունեցել և նոյնիսկ այժմ էլ տեղ-տեղ գոյութիւն ունեն եւրոպական ազգերի մէջ:

Այդ դեռ բաւական չէ. նրանք նկատեցին, որ այդ ցեղերը բոլորն էլ քաղաքակրթութեան ու կուլտուրայի միևնոյն աստիճանի վրայ չեն գտնւում: Բոլորովին վայրերի դրութեան մէջ գտնւող ցեղերից զատ, կային և այնպիսիները, որոնք կուլտուրայէն բաւական զարգացել էին արդէն և ազգ ու պետու-

բաներ են: Այդ իսկ պատճառով էլ պատմութիւնը երկու ժամանակաշրջանների է բաժանուում— Պաւսանիան եւ Նախապաւսանական շրջաններ:

«Պատմական» կոչւում է այն շրջանը, երբ մարդիկ գրել-կարդալ են իմացել և իրանց ժամանակակից դէպքերի մասին, գրաւոր յիշատակարաններ թողել: Իսկ «Նախապատմական» շրջանն այն է, երբ մարդիկ անկարող են եղել իրանց կեանքի մասին որեւէ գրաւոր յիշատակութիւն թողնել:

Անշուշտ, շատ էլ հեշտ բան չէ նախապատմական շրջանում ապրած մարդկանց կեանքն ուսումնասիրելն ու նրանց պատմութիւնը գրելը: Բայց և այնպէս գիտնականները դրա հնարն էլ են գտել և ներկայումս արդէն բաւականին մեծ չափով ուսումնասիրութիւններ են կատարւած նախապատմական մարդկանց մասին ու դեռ էլի շարունակում են կատարւել:

Այդ ուսումնասիրութիւնները կատարելու գլխաւորաբար երկու միջոցներ կան: Առաջինը պեղումներն են, այսինքն այն, որ շատ տեղերում գետինը պեղելիս, մանաւանդ հինաւուրց գերեզմանները փորելիս, մարդկային ոսկորների, կմախքի ու գանգի հետ՝ հողի միջից գտնւում են ամանեղէններ, գործիքներ, զէնքեր, զարդեր և այլ շատ իրեր, որոնք պատկանել են, անշուշտ, այն ժամանակներում ապրող մարդկանց: Հէնց այդ գտնւած իրերից կամ նրանց մնացորդներից կարելի է լինում գուշակել ու հասկանալ, թէ ինչպէս են ապրել մեզնից հազարաւոր տարիներ առաջ ապրած մարդիկ:

Երկրորդ միջոցը՝ մինչև այսօր դեռ ևս ապրող գանազան վայրենի ցեղերի կեանքի ուսումնասի-

թիւն էին կազմում:

Այդ բոլոր գիտողութիւններն ենթադրել են տալիս գիտնականներին, թէ արդեօք կուտուրական ըստորագոյն աստիճանի վրայ կանգնած այդ ցեղերը ճիշտ այն կեանքն ու կենցաղը չէն վարում այժմ, ինչ վարել են տասնեակ հազար տարիներ առաջ՝ այսօրւայ լուսաւորւած ու քաղաքակրթւած ազգերի նախապատմական հայրերը: Եւ միթէ կուտուրական զարգացման այս աստիճանաւորումը, որ ներկայումս բացարձակ նկատուում է այդ նոր գտնւած ցեղերի միջև, չէ՞ ցոյց տալիս զարգացման ու առաջադիմութեան այն ուղին, որով անցել են բոլոր լուսաւորւած ու քաղաքակրթւած ազգերը շատ հին անցեալում:

Այդ ենթադրութիւններով առաջ տանելով իրանց ուսումնասիրութիւնները, գիտնականները բազմաթիւ ապացոյցներ են գտել, որ յիշաւի, ամենաքաղաքակրթւած ազգերի նախահայրերն էլ մի ժամանակ ճիշտ այնպիսի մարդիկ են եղել ու այնպէս ապրել, ինչպէս են և ապրում են ներկայումս վայրենի ցեղերը:

Բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ, այժմ այլևս պարզւած է նախապատմական մարդու ոչ միայն անհատական կեանքը, այսինքն այն, թէ որտեղ է նա ապրել, ինչով կերակրւել, ինչպէս հագնւել կամ լինչ գործիքներ գործածել և այլն, այլ և նրա թէ հասարակական և թէ մտաւոր կեանքը, այսինքն՝ նրա ընտանեկան ու հասարակական կազմը, հաւատալիքները, գաւառանքը, լեզւի կազմւելը և այլն:

Նախապատմական շրջանում ապրած մարդկանց

կուլտուրայի զարգացման հէնց այդ պատմութիւնն է
ահա, որ մենք պիտի սովորենք ներկայ գրքով, կը-
ցելով նրա հետ և հայկական այն առասպելներն ու
աւանդութիւնները, որ մինչև վերջին ժամանակները
սովորեցնում էին իբրև հայ ազգի իրական պատ-
մութիւն:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

ՆԵՐԿԱՅ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Վեց տարւայ ընդմիջումից յետոյ, նորից հրա-
տարակութեան ենք տալիս «Նախաւարդը եւ Հայկ.
առասպելներ» վերնագիրը կրող մեր այս դասա-
գիրքը, որը 1908 թւականից ի վեր մեր ծխական
դպրոցներում անփոխաբխելի դասագրքերից մէկն է
եղել միշտ:

Այնուհետև համարեա թէ ամէն տարի նոր հրա-
տարակութիւն էր ունենում մեր այս դասագիրքը և
իւրաքանչիւր հրատարակութիւնը մի քանի հազար
օրինակից բաղկացած: Թիֆլիսի վերջին հրատարա-
կութիւնը լոյս տեսաւ 1920 թւականին, որն ամբող-
ջապէս Խորհրդ. Հայաստանի Հայկօպր գնեց:

Նրանից յետոյ, մասամբ Խորհրդ. երկրներում
գալրոցական ծրագրի և ուղղագրութեան փոփոխու-
թեան, մասամբ էլ Թուրքիոյ տեղափոխուելուս պատճա-
ռով, նոր հրատարակութիւն չի ունեցել այս դասագիր-
քը: Այժմ ի նկատի առնելով գաղութային դպրոցներում
զգացւող խիստ մեծ պահանջը, կրկին լոյս ենք ընծա-
յում նրան, բայց շատ սահմանափակ քանակով:

Թիֆլիսի վերջին հրատարակութիւնից և ոչ մի

օրինակ չունենալով ձեռքի տակ և չը յիշելով, թէ նա քանիներորդ հրատարակութիւնն էր, այս հրատարակութիւնը մենք անւանում ենք «Թաւրիգեան հրատարակութիւն»:

Եւ այս հրատարակութիւնը մենք անում ենք առանց Գ. Վարդանեանի որեւէ աշխատակցութեան կամ օժանդակութեան:

Ռ. Խան - Ագաս

Նախապատմական մարդու նիւթական կեանքը

1.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԴԱՆՅ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԸ

Շատ հին ժամանակներում մարդիկ, բացի բնութեան տւած բարիքներից, ուրիշ ոչինչ չեն ունեցել: Նրանք չեն ունեցել ոչ հագուստ, ոչ բնակարան և ոչ էլ ապրելու այն բոլոր միջոցները, ինչ որ հազարաւոր տարիների ընթացքում մարդիկ հնարել ու շինել են:

Սկզբում մարդիկ համարեա ոչնչով չէին տարբերում գաղաններից: Գաղանները դեռ էլի ծածկւած են տաք մուշտակներով և կարող են ցրտից պաշտպանւել: Նրանք այդ բանից էլ զուրկ էին, ուստի և չէին կարողանում ապրել ամէն մի տեղ:

Առաջ մարդիկ ապրում էին միմիայն այնպիսի տաք երկրներում, ուր ձմեռ չկար և ամբողջ տարին տաք էր: Այդպիսի երկրների բնութիւնն էլ չափազանց հարուստ է և լիքն ամէն տեսակ բարիքների: Այդտեղ մարդն առանց աշխատանքի ու դժուար

ըռութեան թէ կերակուր և թէ ապաստան է գտնում,
և չարիք էլ չի գգում հագուստ հագնելու:

Հէնց հիմա էլ այդպիսի տաք երկրներում ապ-
րում են շատ ցեղեր, որոնք ոչ մի հագուստի կարիք
չեն գգում և ման են գալիս մերկ, բոբիկ ու բաց
գլխով:

Այդ վայրերի ցեղերից շատերը հաստատուն բը-
նակարան կամ կացարան չունեն: Իրանց շուրջը
վիտացող գաղաններից պաշտպանելու համար, նը-
րանք ապաստան են գտնում ծառերի խիս նիւղերի
վրայ, փառայրներում եւ փառանձաւներում:

Նախապատմական շրջանում ապրող մեր նախա-
պապերը ճիշտ այդ վայրերի, գրութեան մէջ էին.
նրանք էլ գաղանների յարձակումներից թագնում և
գիշերներն անց էին կացնում ծառերի ճիւղերի վրայ
ու զանազան քարայրների մէջ:

2.

Ո Ւ Տ Ե Լ Ի Բ Ը

Նախապատմական շրջանի մարդիկ սկզբում ոչ
մի աշխատանք անել չը գիտէին: Նրանք ոչ հերկել, ոչ
ցանել, ոչ հաց թխել և ոչ էլ կերակուր պատրաստել
գիտէին: Այդ ժամանակ նրանք կերակրւում էին մի-
միայն բնութեան տւած բարիքներով: Ուտում էին
պտուղներ, բոյսերի արմատներ կամ սերմեր և ծո-
վային ու ցամաքային ամէն տեսակ կենդանիներ՝
մուկ, գորտ, շուն, կատու և այլն:

Այդ կենդանիներից շատերի անունն անգամ մեզ
ղղւանք է պատճառում և մենք ոչ մի կերպ չենք
ուտի նրանց: Բայց դա միմիայն սովորութիւնից է
կախւած: Այս րոպէիս էլ այնպիսի ազգեր կան, ո-
րոնց համար մուկը, գորտը, մորեխն և ուրիշ այդ
տեսակ կենդանիներն ու գեղունները նոյնքան հա-
մեզ ու սիրելի կերակուրներ են, որքան մեզ համար
վառիկը, ոչխարն ու կովը:

Մեր երկրումն էլ սովի ժամանակ մարդիկ սի-
րով ուտում են այնպիսի կենդանիներ, որոնց ուրիշ
ժամանակ երբէք չէին ուտի:

Նախամարդիկ գտնում էին ճիշտ սովի ժամանակ
ապրող մարդկանց զրութեան մէջ. նրանք իրանց աշ-
խատանքով դեռ ևս ուտելիքներ պատրաստել չիմա-
նալով, քաղցից չը մեռնելու համար, ստիպւած էին
ուտելու այն ամէնը, ինչոր իրանց ձեռքն էր ընկնում:

3.

Թ Ա Փ Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Գ

Ներկայումս երբ մենք մի նոր մարդու հետ
ենք ծանօթանում, խսկոյն հետաքրքրւում ենք իմա-
նալու, թէ նա որտեղացի է կամ որն է նրա հայրե-
նիքը: Նախամարդիկ ոչ միայն մշտական բնակա-
րաններ չունէին, այլ և մշտական հայրենիք էլ չու-
նէին: Նրանք ստիպւած էին շարունակ դէս ու դէն
ընկնել, երկրէ-երկիր քափառել՝ կերակուր գտնելու
նպատակով:

Հիմա էլ մարդիկ շատ անգամ ստիպւած են իրանց հայրենիքը թողնել և օտար երկիր գնալ աշխատանք գտնելու համար: Օրինակ՝ գիւղերից գնում են Թիֆլիս, Բագու կամ մի ուրիշ մեծ քաղաք: Մենք այդ մարդկանց համար չենք ասի, թէ նրանք քաղաքում են: Նրանք ունեն մշտական բնակավայր կամ հայրենիք, ուր կարող են մի որոշ ժամանակից յետոյ վերադառնալ: Բացի դրանից, Թիֆլիս կամ Բագու գնացողը, երբ գործ կամ աշխատանք է ճարում, այլևս երկար ժամանակ տեղից չի շարժւում:

Բոլորովին այլ էր նախամարդկանց կեանքը: Նրանք ոչ թէ գործ կամ աշխատանք էին փնտռում, այլ այնպիսի տեղեր, ուր բնութիւնը կարող էր աւելի առատութեամբ կերակրել նրանց: Իսկ երբ ուտում, սպառում էին իրանց շուրջը գտնւած բոլոր ուտելիքները, նրանք իսկոյն թողնում, հեռանում էին մի ուր տեղ գտնելու:

Եւ այդպէս շարունակ ուտելիք փնտռելու նպատակով թափառած ժամանակ, մարդիկ միշտ դիտում էին բնութիւնը: Նրանք նկատում էին, թէ տարւայ որ եղանակին և որտեղ կարելի է առատութեամբ այս ու այն պտուղները գտնել, երբ և որ բոյսի վրայ են լինում մեծ քանակութեամբ զեռուններ, ճիւղներ կամ այլ կենդանիներ:

Այդպէս ժամանակի ու տեղի համաձայն, մարդիկ շարունակ թափառում էին տեղից տեղ, միշտ մտածելով, որ քողցած չմնան:

Թափառական կեանք վարող մարդկանց համար, մշտական բնակավայր կամ տուն ու տեղ ունենալը նոյնիսկ շատ ծանր բեռ կարող էր լինել, որովհետեւ

նա ստիպւած պիտի լինէր, իր տունը պահպանելու պատճառով, երկար ժամանակ միևնոյն տեղում մնալ և սովից մեռնել:

4.

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԻՖՆԵՐՆ ՈՒ ԶԵՆՔԵՐԸ

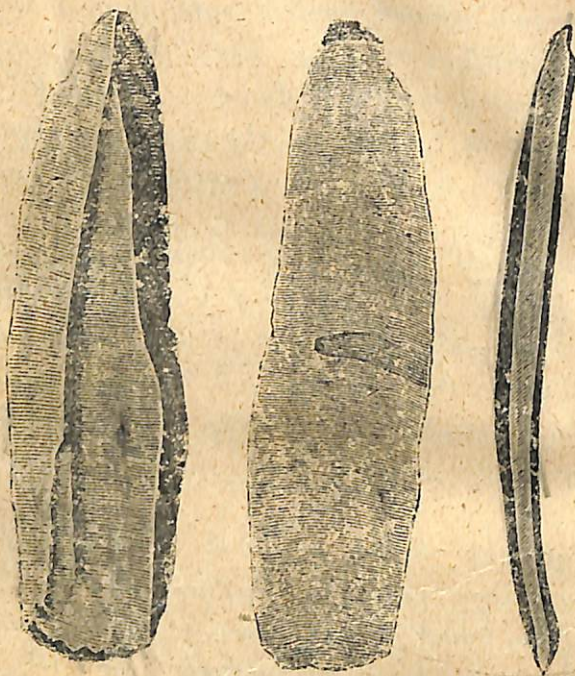
Զանազան տեսակ գազաններով լիքն անտառներում թափառելն և ուտելիք որոնելն էլ շատ հեշտ բան չի: Բոլորովին անգէն մարդն այդպիսի տեղերում, փոխանակ իր համար կերակուր գտնելու, շատ անգամ կարող է հէնց ինքը գազաններին կերակուր դառնալ:

Ներկայումս այդպիսի վտանգաւոր տեղ գնալիս, մարդիկ իրանց հետ վերցնում են կատարելագործւած լաւ հրացաններ, ատրճանակներ և այլ զանազան տեսակ զէնքեր: Բայց ո՞վ էր տւել նախամարդուն հրացան ու այլ զէնքեր, երբ նրանք դեռ երկաթի կամ այլ մետաղների մասին իսկի հասկացողութիւն էլ չունէին:

Գազաններ չեղած տեղումն էլ ուտելիք ձեռք գցելը շատ հեշտ բան չէր: Օրինակի համար, երբեմն տեսնում ես՝ ծառի վրայի պտուղներն այնքան բարձր են կախւած, որ ձեռք չի հասնում, կամ թէ, մի որեւէ բոյսի համեղ արմատն այնչափ խորն է թաղւած հողի մէջ, որ անկարելի է մատներով ու եղունգներով հանել, և կամ թէ՛ այս ու այն ընկոյշն այն սատիճան պինդ է, որ չես կարող առամներով կոտրել:

Այդպիսի և ուրիշ շատ աւելի մեծ դժուարութիւնների առաջ մարդիկ հիմա բոլորովին կանգ չեն

առնում. նրանք ունեն շատ յարմար կերպով շինւած բան, քլունգ, կացին, մուրճ, դանակ և այլ բազմաթիւ գործիքներ: Նախամարդիկ այդ բոլորից և ոչ մէկը չունէին: Նրանք իրանց առաջին գործիքներն ու գէնքերը գտան հէնց այն բնութեան մէջ, որտեղ գտել էին իրանց ուտելիքը: Առաջին գործիքներն ու գէնքերն եղել են փայտն ու քարը:

Ն 1. Քարէ դանակներ

Փայտէ ձուլով նախամարդիկ բարձր ծառից պտուղներ էին թափ ստալիս, սրածայր փայտով գետնից արմատներ էին հանում, իսկ քարերով ամէն տեսակ պինդ կեղև ունեցող քնկոյգներ էին կտորում: Նոյն փայտերով

ու քարերով նրանք նաև պաշտպանւում էին գազաններից:

Այդ սկզբնական գործիքներն ու գէնքերը ձեռք բերելուց յետոյ, մարդիկ սկսում են կամաց-կամաց կատարելագործել նրանց և յարմարեցնել իրանց գանգան պէտքերին:

Մարդիկ երբ տեսնում են, որ կարելի է քարը կտորել մի ուրիշ քարի միջոցով, սկսում են քարի կտորներին դանազան ձևեր տալ: Մի որևէ բան կրտրելու համար, քարի կտորի մի կողմը սրում և նրան դանակի ձև էին տալիս, իսկ ծակելու համար՝ նրան երկար ու սրածայր էին դարձնում:

Այդպիսի գործիքներ ու գէնքեր պատրաստելու համար մեծ ծառայութիւն էր մատուցանում կայծաքարը: Դա շատ հեշտութեամբ է կտորւում ու զանազան սուր ձևեր ստանում:

Բացի փայտից ու քարից, գործիքներ ու գէնքեր պատրաստելու համար, նախամարդիկ օգտուում էին նոյնպէս կենդանիների ոսկրներից, ժանիքներից և եղջիւրներից:

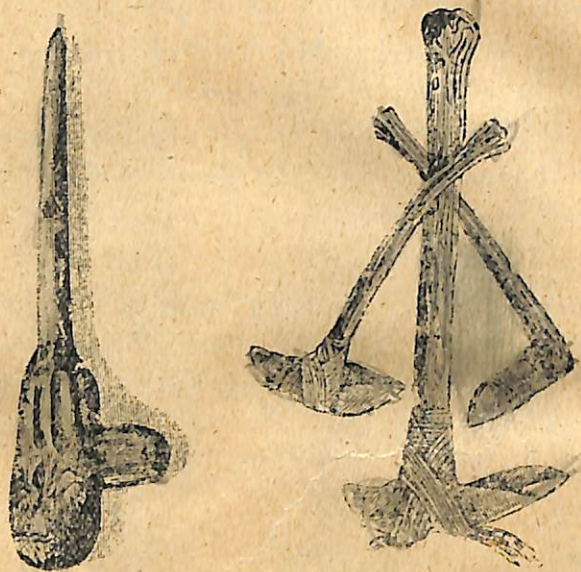
5.

ԱՌԱՋԻՆ ՍՈՒՐՃՆ ՈՒ ԿԱՅԻՆԸ

Առաջին գործիքներն ու գէնքերը գտնելուց յետոյ, մարդիկ սկսում են նրանց կամաց-կամաց կատարելագործել: Ամենօրեայ փորձով նրանք նկատում են, որ երկար փայտով խփած հարւածը շատ աւելի

խիստ և ուժգին է, քան կարճ փայտով խփածը: Եւ այդ հանգամանքը մարդուն թելադրում է իր քարէ գործիքներին կոթ շինել, որպէսզի նրանց հարւածը զօրաւոր լինի: Կոթ շինելու համար փայտի պակասութիւն չկար, հարկաւոր էր միայն սրածայր քարի կտորը փայտի մի ծայրին ամրացնելու հնարը գտնել:

Կարիքն ու անհրաժեշտութիւնը հնարագէտ են դարձնում մարդուն: Եւ նախամարդիկ կապելու մի-

№ 2 Քարէ կացիններ:

ջոցներ են գտնում. դրա համար նրանք գործ են ածում զանազան բոյսերի (օրինակ՝ կանեփի) կամ ծառի թելանման կեղեկները: Նրանք քարի կտորը փայտի ծայրին կապելով, հնարել են իրանց առաջին մուր-նրն ու կացինը: Եթէ փայտի ծայրին կապւած քարը

բուրժ էր, գործիքը մուրճի դեր էր կատարում, իսկ եթէ քարը մի կողմով սուր էր, նա դառնում էր կացին:

Այդ եղանակով պատրաստւած գործիքները, բացի ուժեղ հարւած ունենալը, շատ յարմար էին նոյնպէս ձեռքում բռնելու համար:

6.

ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդն իր առաջին մուրճն ու կացինը հր-նարելուց յետոյ, այլևս զինւած էր: Նա հիմա առաջւան պէս չէր վախենում գազաններից, նա ոչ միայն համարձակւում էր նրանց հետ կռի բռնել, այլև որսում էր նրանց և իր աղքատիկ սեղանը հարստաց-նում: Այժմ նա հնարաւորութիւն ունէր սպանելու այնպիսի կենդանիներ, որոնցից նա առաջ փախչում ու պահւում էր:

Այդ ժամանակից մարդը սկսում է որսորդու-թեամբ պարապել:

Քարէ կացինով ու մուրճով գազաններին զի-մադրելը թէև աւելի հեշտ էր, բայց և այնպէս ան-վտանգ բան չէր. պէտք էր գազանին այնչափ մո-տենալ, որ կացինը կամ մուրճի ծայրը հասնի նրան: Սակայն այդ բոլորին գազանը կարող էր կացնի հար-ւածը ստանալուց առաջ՝ մարդու վրայ ցատկել ու նրան բզկի-բզկի տանել:

Այդ բանը ստիպում է մարդուն մտածել, թէ չի՞ կարելի արդեօք այնպիսի զէնք կամ գործիք հնարել,

որով կարելի լինի որսին (թռչուն կամ գաղան) սպանել հեռից, առանց նրան շատ մօտենալու:

Եւ մարդիկ հնարում են պարսասիկն ու նիգալը:

Պարսասիկը շինելու համար վերցնում էին մի մորթու կամ կաշւի փոքրիկ կտոր, երկու ծայրերը ծակում և այդ ծակերից թել անցկացնում, թելերն էլ պատրաստում էին զանազան ծառերի ու բոյսերի կեղևներից:

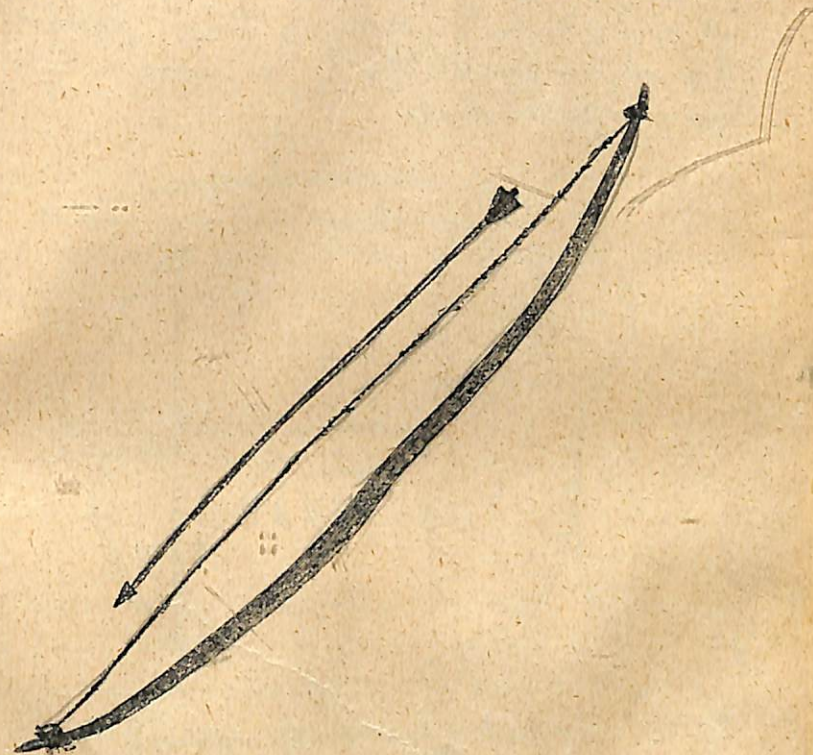

№ 3. Եղջիւրէ և ոսկրէ գործիքներ ու զէնք

Պարսասիկով մարդիկ քարեր էին նետում հեռու և ուժգին հարւածում: Դեռ մինչև այժմ էլ երեխաները այդ զէնքն իբրև խաղալիք գործ են անում:

Խիստ թափով գցած ժամանակ նիգալն էլ բաւական հեռու կարող է գնալ և ուժեղ հարւածել: Մեր

երկրում ապրող քիւրդերը հիմա էլ դեռ գործ են անում նիգալ: Դա մի երկար ձող է, որի մէկ կամ երկու ծայրերին էլ երկաթէ սուր սլաքներ են ամ-

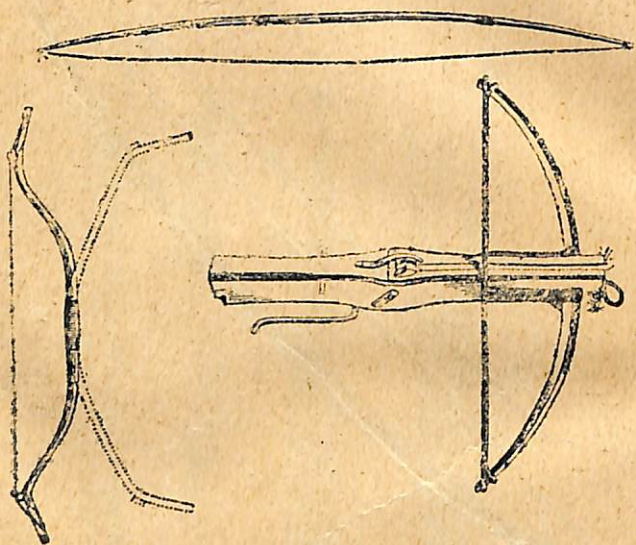

№ 4. Պարզ տեսակի նետ ու աղեղ:

րացրած: Չողի մէջտեղից բռնում, ճօճում են օդի մէջ և թափով նետում ու հարւածում իշխամուն: Նախամարդիկ այդ ձևով էին շինում իրանց

նիզակը, այն տարբերութեամբ միայն, որ երկաթէ սլաքների փոխարէն, նրանք ձողի ծայրերին ամրացնում էին սուր քարի կամ ոսկորի կտորներ:

Ժամանակի ընթացքում այդ սլաքատիկն ու նիզակը էլ չեն գոհացնում որսորդ մարդուն, որովհետեւ դրանց երկար գործածելուց ձեռքը յոգնում էր: Այդ անյարմարութիւնից էլ նա ազատւում է, մի նոր գործիք հնարելով:

№ 5. Բարդ տեսակի աղեղներ:

Նա վերցնում է ծառի դալար, բայց առաձգական ճիւղը, ծռում է նրան ու կիսաշրջանի ձև տալիս: Յետոյ ճիւղի թեքւած ծայրերը նա ամուր կապում է բարակ թուղով: Այդ եղանակով ահա պատրաստ է աղեղը:

Աղեղի միջոցով նիզակի նետելը շատ ու շատ

հեշտանում է: Բայց այս անգամ նիզակն առաջւանից շատ աւելի կարճ է լինում և մէկ ծայրին միայն սլաք հագցրած: Այդ ձևով պատրաստւած նիզակը կոչւում է նետ:

Աղեղի շինելն ու գործածելը շատ հեշտ է. մինչև օրս մեր մանուկներն էլ յաճախ շինում ու գործեն ածում նրան, իբրև խաղալիք: Նետը գնում են աղեղի վրայ և բուրժ ծայրն ամրացնում թուղին, որ կոչւում է լաւ: Յետոյ ձախ ձեռքով բռնում են աղեղը, իսկ աջով բռնելով նետի բուրժ ծայրը լաւի հետ միասին, լաւ քաշում ու յանկարծ բաց են թողնում: Այդ ձևով գցւած նետը բաւականին հեռու է թռչում և նպատակին հարւածում:

7.

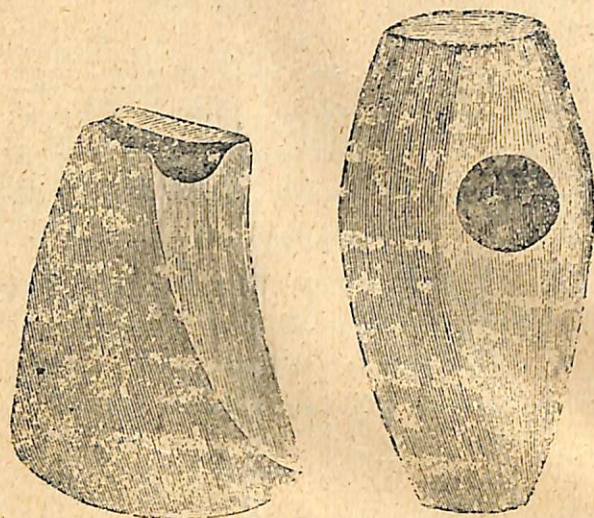
ԳԱՐԷ ԴԱՐ

Նախամարդու հնարած գործիքներն ու զէնքերը շատ կոշտ, կոպիտ և անյարմար բաներ էին: Նրանցով չէր կարելի ոչ բարդ աշխատանք կատարել և ոչ էլ արագ աշխատել: Սակայն նախամարդու կեանքն էլ շատ պարզ էր, և մարդիկ շատ ու շատ բաների իսկի կարիք էլ չունէին:

Այսպիսի գործիքներով ու զէնքերով մեր նախապապերն աշխատել ու եօլա են գնացել ամբողջ հազարաւոր տարիներ, մինչև որ վերջապէս հնարը գրտել են աւելի յարմարը պատրաստելու:

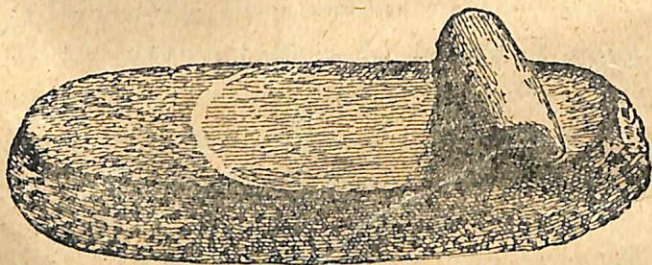
Շարունակ զանազան տեսակ քարերից գործիք-

ներ պատրաստելիս մարդիկ նկատում են, որ տարբեր տեսակի քարերը միմեանց տաշում ու յղկում

№ 6. Յղկած քարէ կացիններ:

են: Այդ ժամանակից ահա, նրանք սկսում են իրանց խորտուբորտ գործիքները յղկել և հետզհետէ հնարել

№ 7. Երկանք

են յղկած քարէ կացիններ, սանդ. երկանք և ուրիշ շատ անհրաժեշտ գործիքներ ու զէնքեր:

Նախապատմական այն ամբողջ շրջանը, երբ մարդիկ քարէ գործիքներ ու զէնքեր են գործածել, կոչւում է քարէ դար: Այդ քարէ դարը տեւել է տասնեակ հազարաւոր տարիներ և բաժանւում է երկու մեծ շրջանների. առաջինը՝ հին քարէ դար, երբ դեռ մարդիկ կոշտ ու կոպիտ գործիքներ էին գործածում, իսկ երկրորդը՝ նոր քարէ դար, երբ մարդիկ յղկած քարէ գործիքներ էին գործածում:

8.

ՄԻՍՆ ՈՒ ՁՈՒԿԸ ՊԱՀՊԱՆԵԼՈՒ ՄԻՋՈՅՆԵՐ

Ինչպիսի զէնքեր ու գործիքներ էլ հնարում էին նախամարդիկ, դարձեալ նրանք երկար ժամանակ դեռ կիսաքաղցած կեանք էին վարում: Միմիայն որսի յոյսով ապրող մարդու վիճակը ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Պատահում էր, որ մի օր որսը չափազանց առատ էր լինում, բայց և պատահում էր, որ որսորդը օրերով ոչինչ չէր կարողանում գտնել:

Մարդիկ դեռ չգիտէին, թէ ինչպէս աւելցած միսը կամ ձուկը միւս օրւայ համար պահել:

Մենք հիմա նրանց երկար ժամանակ պահպանելու շատ միջոցներ գիտենք: Օրինակ՝ մսից զաւուրմա, երշիկ (կալբաս) և ապուխտ ենք պատրաստում, ձուկը չորացնում կամ աղս ենք դնում, բանջարեղէնը քացախի մէջ ենք պահում, պտուղներից կոնսերվներ պատրաստում և այլն: Նախամարդիկ այդ բո-

լորի մասին ոչ մի գաղափար չունէին: Նրանք ամէն բան ուտում էին հում, հէնց այնպէս, ինչպէս որ գտնում էին: Եթէ առատ որսից աւելացածը փորձում էին միւս օրերի համար պահել, ամէն ինչ հոտում փչանում էր:

Շատ ու շատ երկար դարեր են անցել, մինչև որ մարդիկ միտն ու ձուկը չորացնելու հնարն են գտել: Նրանք նկատել են, որ քարէ կամ ոսկորէ դահակով բարակ կտրւած միսը, արեգակի այրող ճառագայթների տակ մնալով, ոչ թէ հոտում, այլ թմրկում, չորանում է և համն էլ դուրեկան է դառնում:

Այդ ժամանակից մարդիկ հետզհետէ սովորում են միտն ու ձուկը չորացնել, ապուխտ պատրաստել, և այդպիսով իրանց շատ աւելի ապահով զգալ:

Դրանից յետոյ նրանք կարող էին թէ «սև օրւայ» համար ուտելիք պահել, և թէ որսորդութեան կամ ձկնորսութեան զնալիս՝ հետները պաշար վերցնել:

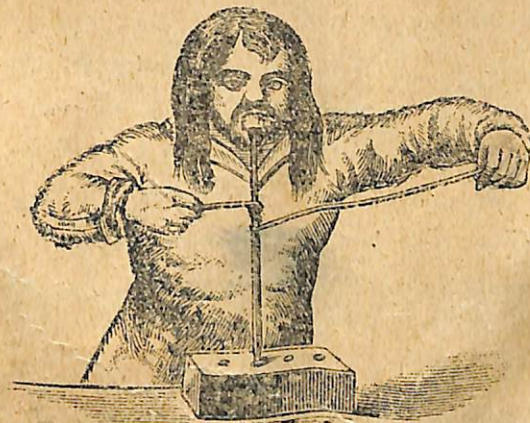
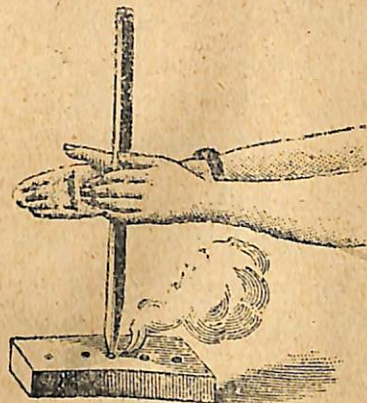
9.

Կ Ր Ա Կ Ի Գ Ի Ի Տ Ը

Քարէ դարում մարդու արած գիւտերից ամենանշանաւորը կրակ վառելու գիւտն է:

Հիմա կրակ վառելն այնչափ սովորական ու հեշտ բան է, որ ամենափոքր երեխան էլ գիտէ: Դրա համար հարկաւոր է միայն լուցկի ունենալ: Ո՞վ չգիտէ, թէ մը աստիճան անհրաժեշտ բան է կրակը: Կրակով մենք տաքանում ենք, հաց ենք թխում,

կերակուր պատրաստում, զանազան մետաղներ ենք հալում ու նրանցից հազար ու մի տեսակ բան շի-

Նկ. 10 և 11. Կրակահան գործիքներ:

հում: Նախամարդիկ այդ բոլորի մասին դեռ ոչ մի

229-20/կ (3877-2006)

(1986-2008)

հասկացողութիւն չունէին, որովհետեւ կրակ վառել չգիտէին:

Այդպիսով այն ժամանակայ մարդիկ գիշերները ճրագ ունենալու հնարաւորութիւնից էլ զրկւած էին: Հէնց որ գիշերայ մութը վրայ էր հասնում, մարդիկ խաւարի մէջ էին թաղուում և ամբողջ գիշերը սրտի դողով անցկացնում:

Նրանք շարունակ սարսափի մէջ էին, մտածելով, թէ անա շուրջը վիտացող ու ոռնացող գազաններն իրանց վրայ կը յարձակւեն: Այդ դրութեան մէջ մարդիկ անհամբեր սպասում էին արեգակի ծագելուն, որ լոյսը բացւի և իրանք հնարաւորութիւն ունենան գազաններից պաշտպանւելու:

Նախամարդկանց համար, սակայն, կրակը մի բոլորովին անծանօթ բան չէր:

Նրանք շատ վաղ էին նկատել, թէ ինչպէս որոտի ժամանակ, երկնքում մի ինչ որ բան է փայլատակում, և ինչպէս այդ փայլակն երբեմն ծառերի վրայ է ընկնում, վառում ու հրդեհներ առաջացնում: Բայց այդպիսի կրակը նախամարդուն վախ ու սարսափ էր միայն պատճառում: Նրան պէտք էր այն տեսակ կրակ, որ ուզած ժամանակ կարողանար թէ վառել և թէ հանգցնել:

Այդպիսի կրակ ստանալու միջոցն էլ մարդիկ գտան վերջապէս:

Երբ փայտից, քարից և ոսկորից շարունակ գործիքներ էին շինում, նրանք տեսան, որ չոր փայտի երկու կտորներ երկար ժամանակ միմեանց քսելիս,

նախ խիստ տաքանում, ապա վառուում ու կրակ են դառնում:

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ հնարել են այնպիսի գործիքներ, որոնցով կարելի էր աւելի հեշտ կերպով կրակ վառել:

Այդ գործիքներից ամենաշատ տարածւածը մի տափակ փայտի կտոր էր մի քանի ծակոտիներով:

Ծակոտիներից մէկն ու մէկի մէջ մի չոր ձողիկ էին մտցնում ու ձեռքով այնքան պտտեցնում, մինչև ձողիկի ծայրը կը վառւէր և կրակ կը ստացւէր: Ստացւած այդ կրակով նրանք նախ վառում էին հեշտ վառող նիւթեր. ծառի չոր տերևներ, խոտ կամ յարդ և յետոյ վրան փայտեր դնում:

Մինչև օրս էլ մի քանի վայրերի ցեղեր դեռ հէնց այդ եղանակով են կրակ ստանում:

Շատ աւելի ուշ, կրակ ստանալու համար մարդիկ գործ են ածել կայծքար և արեթ:

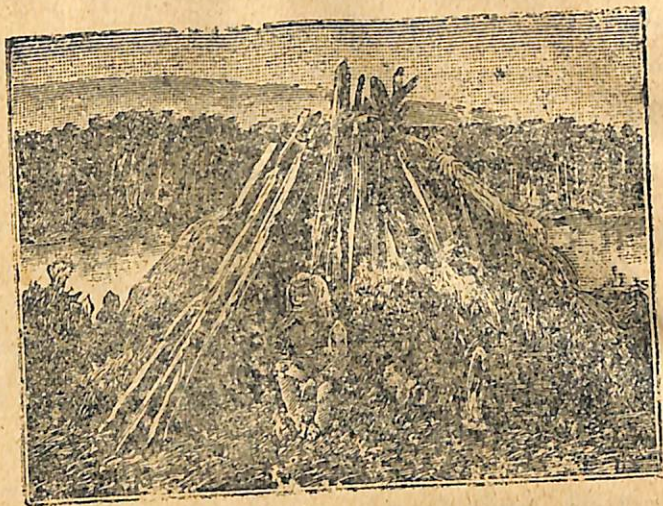
10.

ՄԱՐԴՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ

Կրակի տւած օգուտները չափազանց շատ էին: Մարդիկ ցուրտ ժամանակ տաքանում էին, գիշերները կրակի մօտ պառկելով, գազաններից բոլորովին ապահով էին մնում:

Նրանք այլևս կարող էին գնալ և այն վիտի ցուրտ երկրներում ապրել, ուր սառն առկարող

էին: կրակով կարող էին միս, պտուղ և զանազան
ուտելիքներ եփել, որ անշուշտ աւելի համեղ ու օգ-
տակար է, քան թէ հում:
կրակի բազմաթիւ օգուտները տեսնելով, մար-

Նկ. 12. Վայրենիների բնակարանի մի տեսակը:

դիկ սկսում են նրան Ասածու տեղ պաշտել: Նրանք
մտածում են մի այնպիսի հնար գտնել, որ կարողա-
նան կրակ-աստուածը երկար ժամանակ վառ պահել:

Քամի եղած ժամանակ և անձրեային օրերում,
կրակը կամ հրդեհ էր առաջացնում և կամ հանգչում
էր:

Բացի դրանից փայտերը իրար քսելով կրակ
ստանալու եղանակը շատ յոգնեցուցիչ էր:

Նրանք սկզբում փայտից կամ քարից պատւար
էին շինում քամու փշած կողմը, բայց յետոյ տես-

նելով, որ քամին միշտ միևնույն կողմից չէ փչում,
նրանք կրակի շորս կողմից պատեր էին շինում ու
վրան էլ ծածկում:

Նկ. 13 Եղեգնեայ բնակարաններից գիւղ:

Այդ եղանակով մարդիկ հետզհետէ սովորեցին
բնակարան կամ տուն շինել:

Շինւած տունը սկզբում ծառայում էր մի-
միայն կրակ-աստուածը միշտ վառ պահելու հա-
մար: Յետոյ երբ մարդիկ ցրեցին աւելի ցուրտ
երկրներ, նրանք տունը շինում էին իրանց բնա-
կութեան համար:

Բնակած երկրի ու տեղի համաձայն, մարդկանց

շինած բնակարաններն էլ սաստիկ տարբերում էին միմեանցից:

Տաք երկրներում ապրողների բնակարանները շատ անհաստատ բաներ էին, նրանք շինում էին գետնի երեսին, փայտի ձողերով: (Տես նկար 12):

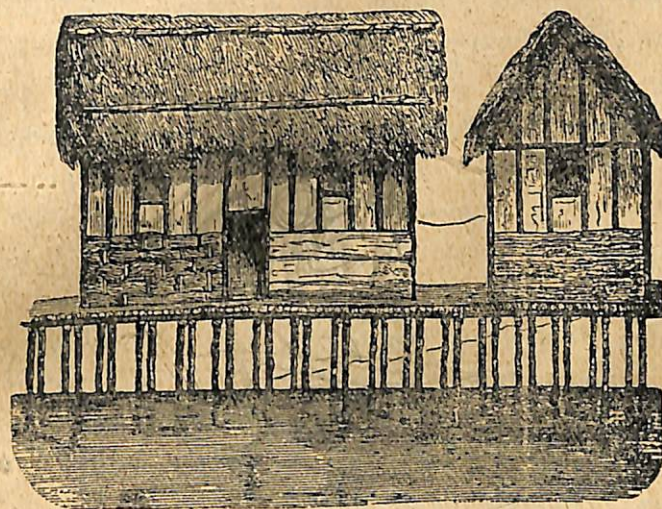

Նկ. 14. Վայրենիների բնակարանի մի ուրիշ տեսակը:

Ցուրտ երկրների բնակարանները, ընդհակառակը՝ գետնափոր և շատ աւելի հաստատուն էին լինում: Ծովերի, լճերի ու մեծ գետերի մօտ ապրող մարդիկն էլ բոլորովին ուրիշ տեսակ բնակարաններ էին շինում:

Թունաւոր միջատներից ու այլ զանազան վնասակար կենդանիներից ապահով մնալու համար, մարդիկ բնակարանները շինում էին հէնց ջրի մէջ:

Ափից ոչ շատ հեռու, ջրի մէջ նրանք հաստ գե-

Նկ. 15 Ջրի վրայ շինւած տուն:

րաններ էին տնկում և դրանց դուրս ցցւած գլուխների վրայ բնակարան շինում:

Այդպիսի բնակարանը կամ տունը ափի հետ միացւում էր կամուրջով, կամ թէ չէ մարդիկ պարզապէս մակոյկներով էին ել ու մուտ անում:

11.

Հ Ա Գ Ո Ւ Ս Տ

Նախամարդիկ հագուստ էլ չունէին: Տաք երկր-
ներում ապրելով, նրանք հագուստի իսկի կարիք
չէին զգում: Այս բոլորէիս էլ այդպիսի երկրներում
ապրող շատ ցեղեր բոլորովին մերկ են ման գալիս:

Երբ մարդիկ սովորեցին կրակ վառել ու բնա-
կարաններ շինել, նրանք սկսեցին հեռոցհեռէ աւելի
ու աւելի ցուրտ երկրներ գնալ: Բայց ցուրտ եր-
կրում առանց հագուստի ապրելը շատ դժւար բան էր:
Եւ չէր կարելի միշտ կրակի կողքին նստել: Այդպի-
սով մարդ կարող է քաղցած մնալ:

Այդ ժամանակ մարդիկ նկատում են, որ զազան-
ները ցրտից բոլորովին չեն վախենում, որովհետեւ
նրանք տաք մուշտակ ունեն: Հետեւելով նրանց օրի-
նակին, մարդիկ սկսում են դրանից յետոյ իրանց
սպանած զազանների մորթով ծածկւել:

Բայց այդ ձևի հագուստը նախամարդուն չէր կա-
րող գոհացնել, որովհետեւ չգաբաղած մորթը թէ կոշտ
է և թէ մարմնին լաւ չի կաշուում: Հեռոցհեռէ նրանք
սովորում են դաբաղել մորթը: Առաջ նրանք քերում
էին մորթու տակը, թրջում, ձեւքի մէջ ճմուռ ու
կակղեցնում էին: Բայց յետոյ, երբ ծանօթացան զա-
նազան բոյսերի, օրինակ՝ գլուորի հետ, նրանք դը-
րանց միջոցով աւելի լաւ կարողացան փափկացնել՝
դաբաղել իրանց մորթէ հագուստը:

Աւելի ուշ, մարդիկ սովորում են թելանման
բոյսերից կամ ծառերի բարակ կեղևներից կտորներ

գործել ու նրանցից հագուստ կարել: Մարդու առա-
ջին անգամ գործած կտորները չափազանց հասարակ

Նկ. 16. Մորթով ծածկւած վայրենի:

ու պարզ բաներ էին, ինչպէս օրինակ այսօրւան

նիլսպր կամ խսիր: Շատ ուշատ ուշ են նրանք սովորել բրդից մանւածքներ ու գործւածքներ պատրաստել:

Նկ. 17. Մորթով ծածկւած վայրենիներ:

Կարելու համար էլ, իբրև ասեղ, մարդիկ գործ էին անում ծառերի փշեր, կենդանիների և մանաւանդ ձկների բարակ ոսկրներ:

Մետաղների հետ դեռ ևս ծանօթ չլինելով, նրանք անկարող էին ասեղներ ունենալ:

12.

ՄԵՏԱՂՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Մետաղներ հալելն ու նրանցից զանազան իրեր պատրաստելը մարդիկ սովորել են շատ ուշ ժամանակ, երբ արդէն լաւ ծանօթ էին կրակի գործածութեան հետ:

Նկ. 18. Բրոնզէ գործիքներ:

Բնութեան մէջ մարդը շատ վաղ ժամանակից էր նկատել այս կամ այն մետաղը, բայց քանի դեռ կը-

րակ չունէր, նա չգիտէր էլ թէ մետաղները կարող են հալուել:

Մարդիկ ամենից աւելի ծանօթ էին պղինձին, որովհետեւ պղինձն է ամենից շատ պատահում բնութեան մէջ:

Սակայն մաքուր պղինձը շատ կակուղ է. նրանից անկարելի էր գործիքներ ու զէնքեր պատրաստել: Սկզբում մարդիկ այդ փայլուն մետաղը գործ էին ածում միմիայն զարդարանքի համար: Կըրակը գտնելուց յետոյ, նրանք նկատում են, որ պղինձը, անագի կամ կալայեկի հետ միասին հալելով, կարծրութիւն է ստանում, և շատ յամար է դառնում գործիքներ շինելու:

Պղնձի ու անագի այդ խառնուրդը կոչւում է բրոնզ:

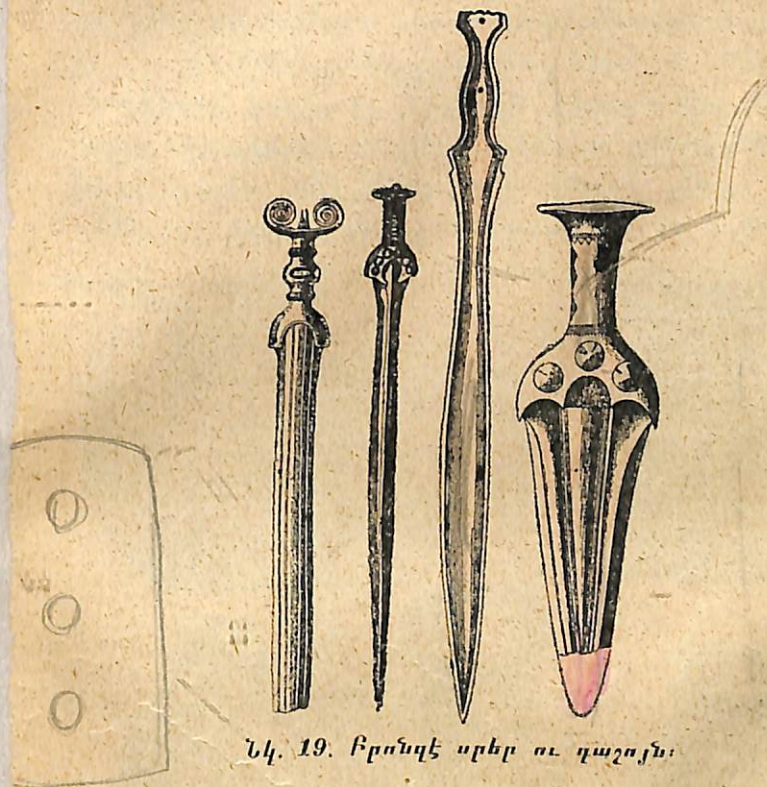
Բրոնզը բնութեան մէջ պատրաստի չէ պատահում: Պղինձն ու անագը միասին հալելով՝ կարելի է ստանալ բրոնզ: Մարդիկ շատ ուշ հասկացան այդ բանը:

Հասկանալուց յետոյ, նրանք այլ ևս իրանց գործիքների ու զէնքերի մեծ մասը սկսում են բրոնզից պատրաստել: Հէնց այդ ժամանակից էլ մարդկութեան պատմութեան մէջ սկսում է բրոնզի դարը. որ նոյնպէս հազարաւոր տարիներ է տևում:

Բրոնզի հետ միաժամանակ մարդիկ ծանօթացել են և երկաթի հետ: Բայց երկաթի հալելն ու մաքրելը շատ աւելի դժուար գործ է, քան բրոնզ պատրաստելը: Դրա համար էլ բրոնզից շինած գործիքներն ու զէնքերը շատ վաղ և աւելի են տարածւել, քան երկաթից շինածները:

Բայց երբ մարդիկ երկաթ հալելը սովորեցին,

իրանց բոլոր գործիքներն ու զէնքերը սկսեցին երկաթից պատրաստել: Երկաթը բրոնզից շատ աւելի դիմացկուն և լաւ էր:

Նկ. 19. Բրոնզէ սրեր ու դաշոյն:

Այդ ժամանակից էլ սկսում է մայրկային պատմութեան երկաթե դարը, որ շարունակւում է մինչև այսօր: Հիմա բրոնզից պատրաստում են միմիայն զարդարանքներ ու կահկարասիներ: Բրոնզէ ու քարէ դարերում, մարդիկ բոլորովին չհրաժարուեցին իրանց քարէ գործիքներից, մինչև օրս էլ շատ տեղերում դեռ գործ են ածւում քարէ ստնդն ու երկանք:

13.

Ա Մ Ա Ն Ե Ղ Է Ն

Նախապատմական մարդու գործիքների մէջ ամանեղէնը նոյնպէս շատ անհրաժեշտ բան էր:

Հնումը մարդիկ, երբ դեռ շնորհքով գործիքներ չունէին, իրանց ամանեղէնն էլ բնութիւնից էին վերցնում: Նրանք ամանի տեղ գործ էին ածում ծառի տերկներն ու կեղևը, տափաք քար, վայրի գդումներ,

Նկ. 20. Կաւէ ամաններ:

կակօսի կեղև, մեռած մարդու և կենդանու զանգ և այլն:

Իրանց առաջին գործիքները հնարելուց յետոյ միայն, մարդիկ կամաց-կամաց սովորել են փայտից աւելի յարմար ամաններ շինել: Բայց ոչ այդպիսի ամաններով և ոչ էլ ճիւղերից հիւսած կողովներով կարելի էր կրակի վրայ ջուր տաքացնել կամ կերակուր եփել: Նրանք իսկոյն կայրւէին:

Այդ հնարաւոր եղաւ այն ժամանակ միայն, երբ մարդիկ սովորեցին կրակից շայրւող կաւէ ամաններ պատրաստել:

Կաւի ու նրան թրծելու եղանակի հետ նոյնպէս մարդիկ պատահամբ են ծանօթացել:

Նկ. 21. Կաւէ աման, որի վրայ երևում են ճիւղերի հիւսածքի հետքերը:

Զանազան բաներ լւանալիս նրանք տեսել էին, որ մի տեսակ կարմիր հող կայ, որը միւս տեսակ

հողերի նման քաւիանցիկ չէ։ Այդ կարմիր հողը, վրան թաց բան դնելիս, միմիայն երեսից էր թրջւում, իսկ մէջը ջուր չէր անցնում։ Դա կաւն էր։

Այդ հանգամանքը նկատելով, մարդիկ ցանկացել են իրանց՝ ճիւղերից հիւսած՝ կողովները, կաւի միջոցով, անթափանց դարձնել։ Դրա համար կաւից ցեխ են պատրաստում ու նրանով ծեփում կողովի ներսը և ապա թողնում որ ցեխը չորանայ։ Այդպէս՝ կաւով ծեփած կողովի մէջ այլևս հնարաւոր էր լինում ջուր լցնել։

Յետոյ մարդիկ փորձում են այդպիսի կողովով կրակի վրայ ջուր տաքացնել և տեսնում են, որ ծեփած կողովի փայտեղէն մասը վառւում, ոչնչանում է, իսկ կաւը եփւում, քարանում, այսինքն քրծւում է։

Կաւ թրծելն այդպէս պատահմամբ սովորելուց յետոյ, մարդիկ հետզհետէ կաւից բազմաթիւ ու բազմատեսակ կուժ, կճուճ, բղուղ, ափսէ և այլ ամաններ են հնարել, որ մինչև օրս էլ դեռ գործ են ածւում։

Մետաղից ու ապակուց ամանեղէն շինելը մարդիկ սովորել են շատ աւելի ուշ ժամանակներում։

14.

ՋՈՒՐ ԵՌԱՅՆԵԼԸ

Քանի դեռ մարդիկ կաւէ ամաններ չունէին, նրանք բոլորովին զուրկ էին ջուրը եռացնելու հնարաւորութիւնից։ Իսկ մինչև որ ջուրը չեռացւի, անկարելի է մի որ և է բան եփել։ Այդ պատճառով էլ մարդիկ, կրակի գոնելուց յետոյ, երկար ժամանակ

միմիայն խորոված կերակուրներ գիտէին պատրաստել։ Խորովում էին թէ միսը, թէ ձուկը, թէ պտուղը և թէ ամէն բան։

Նկ. 22. Սալ-քարի վրայ հաց են թխում։

Նրանք խորովելու մի քանի եղանակներ գիտէին. խորովում էին ուտելիքը կամ ուղղակի կրակի վրայ դնելով, կամ փայտէ շամփուրների անցկացնելով և կամ տաքացրած տափակ քարի վրայ դարսելով։

Հացն էլ քարերի վրայ էին թխում, կրակի վրայ մի տափակ քար էին դնում ու թողնում, որ լաւ տաքանայ։ Յետոյ քարի վրայ խմորի գնդակներ էին շարում և փայտի ծայրով այս ու այն կողմ շուռ տալիս, մինչև որ կեփւէին։

Այդ ժամանակներում, մարդիկ ջուրն էլ քարերի միջոցով էին տաքացնում։

Նրանք փայտէ ամանը կիսով չափ լցնում էին

Նրով և նրա մէջ՝ կրակի վրայ լաւ տաքացրած քարեր դնում: Քարերի տաքութիւնը ջրին էր անցնում, որից յետոյ սառած քարերը ջրից հանում ու նրանց տեղ ուրիշ տաքացրածներ էին դնում: Եւ այդ գործողութիւնը մի քանի անգամ կրկնելուց յետոյ, ջուրը բաւականին տաքանում էր և գործածելի դառնում:

Մինչև օրս էլ կան ցեղեր, որոնք դեռ ևս տաքացրած քարերի միջոցով են թէ ջուր տաքացնում և թէ հաց թխում:

15.

Զ Ա Ր Դ Ե Ր

Զարդարւելն էլ մարդու ամենագլխաւոր պահանջներից մէկն է: Դրա պահանջը մարդիկ շատ աւելի վաղ են զգացել, քան հագնւելու պահանջը:

Հագուստի մասին մարդիկ սկսել են մտածել այն ժամանակ միայն, երբ ցուրտ երկրներ են տեղափոխւել: Իսկ զարդարւելու, գեղեցիկ երեւալու զգացումը միշտ և ամեն տեղ էլ եղել է մարդու մէջ: Այդ զգացումը բնածին է բոլոր կենդանիների մէջ:

Տարւայ որոշ ժամանակներին, համարեա թէ բոլոր զազաններն ու թռչունները փոխում են իրանց մագերէն ու փետուրները և գեղեցկանում են: Ուրիշ խօսքով՝ նրանք զարդարւում են բնութեան աւած զարդերով:

Թէև մարդկանց մէջ էլ զարդարւելու ցանկութիւնը բնածին է, բայց բնութիւնը նրանց չէ աւել

ու թռչունների գեղեցիկ փետուրները և ոչ էլ զազանների փայլուն մորթը: Դրանց փոխարէն բնութիւնը մարդուն աւել է խելք, որի շնորհիւ նա կարողացել է զարդարւելու շատ միջոցներ գտնել:

Նկ. 23. Զարդարւած կին:

Նախամարդիկ իրանց զարդարանքն էլ բնութիւնից էին վերցնում: Իբրև զարդ նրանք գործ էին ածում ծաղիկներ, տերևներ, գունաւոր ժրժմունք, փայլուն փետուրներ ու մորթեր, մեռած մարդու կամ կենդանիների ատամներ և այլն:

Գեղեցիկ երեւալու նպատակով, մարդիկ շատ անգամ աշխատում էին այս կամ այն թռչունին կամ

կենդանուն նմանել: Դրա համար նրանք սանրելու զանազան ձևեր էին հնարում, դէմքերն ու մարմինը ներկում էին և այլ միջոցների դիմում:

Հէնց հիմա էլ դեռ կան ցեղեր, որոնք զարդարւում և իրանց դէմքն ու մարմինը ներկում են այնպէս, ինչպէս որ մեր նախապապերը անում էին տառնեակ հազարաւոր տարիներ առաջ:

Նկ. 24. Զարդարած վայրենիներ:

Մետաղների, թանկագին քարերի և ապակու հետ ծանօթանալով, մարդիկ հետզհետէ կատարելագործել են իրանց զարդարանքն էլ:

Ոսկին ու արծաթն երկար ժամանակ միմիայն զարդարանքի համար էին գործ ածւում. իբրև զրամ գործ էին ածւում ուրիշ նիւթեր կամ առարկաներ:

ԿԵՆԴԱՆՆԵՐԻՆ ԸՆՏԱՆԵՑՆԵԼԸ

Նախապատմական մարդու կիսաքաղցած դրութիւնը բաւականին լաւանում է, երբ նա սովորում է ժամանակի ընթացքում վայրի կենդանիներին ընտանեցնել:

Շարունակ զանազան կենդանիների հետ գործ ունենալով, մարդիկ տեսնում են, որ կենդանիներից մի քանիսը կերակրւում են այնպիսի ուտելիքներով, ինչով որ իրանք են կերակրւում:

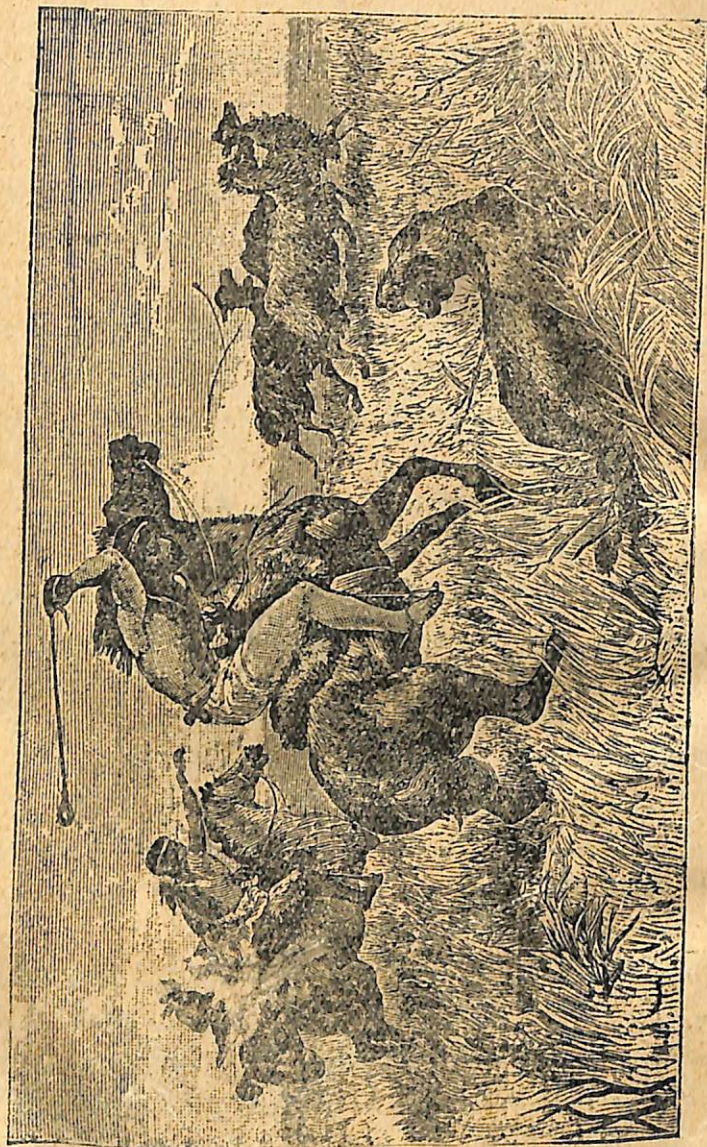
Այդ կարգի կենդանիներից է շուկը: Շունն առհասարակ շատ քչով է բաւականանում, և եթէ նրան մի քանի ոսկոր գցեն, նա այլևս չի կամենայ հեռանալ:

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ սկսել են շներին ընտանեցնել: Նրանք մեծ բազմութեամբ շներ էին պահում և չաղացնում ուտելու համար:

Այդ ժամանակից մարդու աշխատանքը բաւականին թեթեւանում է: Փոխանակ օրերով որսի յետեից ման գալու և գլուխը վտանգի դնելու, նա իր պահած շներն էլ ուտում, մանաւանդ որ շան միսը, ասում են, շատ համեղ է:

Շան ընդունակութիւնների հետ լաւ ծանօթանալուց յետոյ, մարդիկ սկսում են նրան ծառայեցնել զանազան պէտքերի համար, օրինակ՝ որսի են տանում, գաղաններից պաշտպանւում և այլն:

Շան նման խոզն էլ ուտելիքի կողմից պահանջկոտ չէ: Նա էլ ամենակեր է: Բացի գրանից նա շնից

Նկ. 25. վայրենիների սրտգութիւնը:

աւելի շուտ է չաղանում: Մարդն ընտանեցնում է նաև խոզը և յետոյ շատ կենդանիներ:

Կենդանիներին ընտանեցնելու մի քանի միջոցներ կան: Ամենից շատ տարածւածն այն է, որ կենդանու ձագուկներին բռնում, պահում, մեծացնում են:

Որչափ էլ մարդիկ շատ կենդանիներ ընտանեցրել են արդէն, բայց և այնպէս դեռ ևս բազմաթիւ թռչուններ ու գազաններ կան, որոնց մինչև օրս մարդիկ չեն կարողացել ընտանեցնել: Այդպիսիներին մենք վայրի ենք անւանում:

Կենդանիներ ընտանեցնելուց յետոյ, մարդիկ ուտելիքի կողմից թէև ապահով էին ու պէտք չունէին որսի համար այս և այն կողմ գնալ, բայց դեռ երկար ժամանակ նրանք դարձեալ շարունակում էին թափառական կեանք վարել: Դրա պատճառն այն էր, որ ընտանեցրած կենդանիների մեծ մասը, ինչպէս օրինակ՝ ոչխարը, այծը, կովը, ձին և այլն, նոյնպէս թափառական կեանք վարողներ էին:

Մարդիկ նկատել էին, որ այդ կենդանիները, դեռ վայրենի վիճակումն էլ, մեծ խմբերով էին ապրում և շարունակ տեղից տեղ չւում, որպէսզի չկոտորւեն խիստ տաքից կամ ցրտից:

Այդ հանգամանքից ստիպւած մարդիկ շարունակում էին իրանց թափառական կեանքը:

Հէնց այժմ էլ մեր երկրի այն ժողովուրդները, որոնք խաւնաւածութեամբ են պարապում, ամառը քոչում են դէպի սարերը, իսկ աշնանը՝ դէպի դաշտավայրերը:

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Անտառներում թափառելով ու շարունակ պտուղներ, հատիկներ և արմտիքներ ուտելով, նախամարդիկ շատ վաղ ծանօթացել էին նաև բոյսերի զանազան տեսակների հետ: Նրանք նկատել էին, թէ ինչպէս մի վայր ընկած սերմի տեղը նոր բոյս էր աճում և նոյնանման պտուղներ ու սերմեր տալիս: Բայց սկզբում մարդիկ այդ բանի վրայ մի առանձին ուշադրութիւն չէին դարձրել: Նրանց զլխովն անգամ չէր անցնում, թէ կարելի է սերմեր ցանել ու մեծ քանակութեամբ բերք ստանալ:

Նախամարդիկ դեռ այն գիտակցութեանը չէին հասել, որ կարողանային վաղուան ու միւս օրւան համար մտածել: Նրանք ապրում էին միմիայն այս օրւան հոգսերով: Այսօրւան ամէն մի պտուղն ու սերմը նրանց համար չափազանց մեծ արժէք ունէին: Նրանք չէին կարող սիրտ անել ձեռքն ընկած այսօրւան պաշարը գետնում թաղել այն յոյսով, թէ մի քանի ամսից յետոյ նոր բերք կը ստանան: Բացի դրանից՝ նրանք չէին կարող իրանց ցանքսի մօտ՝ ամիսներով քաղցած նստել ու պահապան դառնալ: Իսկ եթէ պահապան չգտնային, ցանքսը կը փչացնէին ամեն կողմ վխտացող կենդանիներն ու թռչունները:

Մարդիկ երկրագործութեամբ սկսել են պարապել այն ժամանակ միայն, երբ ընտանեցրած կենդանիների շնորհիւ, նրանք ուտելու բաւականին առատ թէ միս և թէ կաթ են ունեցել: Այդ ժամանակ

նրանք այլևս չէին վախենում, թէ սովից կը մեռնեն և կարող էին ցանքսի հասնելուն սպասել:

Ամենից առաջ, մարդիկ ցանել են այնպիսի սերմեր, որոնք թէ խոշոր են և թէ կարճ ժամանակում են հասնում: Այդպիսի սերմերից են՝ բակլան, լոբին, եգիպտացորենը և ուրիշ հացահատիկներ:

Պտղատու ծառեր ցանելու կամ տնկելու մասին մարդիկ սկզբում իսկի չէին էլ մտածում, որովհետև դրանց պտուղները ստանալու համար շատ երկար տարիներ սպասելու էին:

Նկ. 26 և 27. Նախնական արօրների տեսակները:

Սկզբում նրանք ցանում էին առանց որևէ գործիքի. սերմը հողի մէջ թաղում էին ձեռքերով և բերքն էլ ձեռքերով քաղում: Բայց յետոյ, ցանելու գործին հետզհետէ ընտելանալով, նրանք նկատում են, որ եթէ գետինը լաւ է քանդած ու հողը փափկացրած, բոյսերն աւելի լաւ են աճում ու բերքն էլ

17.

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Անտառներում թափառելով ու շարունակ պտուղներ, հատիկներ և արմարիքներ ուտելով, նախամարդիկ շատ վաղ ծանօթացել էին նաև բոյսերի զանազան տեսակների հետ: Նրանք նկատել էին, թէ ինչպէս մի վայր ընկած սերմի տեղը նոր բոյս էր աճում և նոյնանման պտուղներ ու սերմեր տալիս: Բայց սկզբում մարդիկ այդ բանի վրայ մի առանձին ուշադրութիւն չէին դարձրել. նրանց զխոփն անգամ չէր անցնում, թէ կարելի է սերմեր ցանել ու մեծ քանակութեամբ բերք ստանալ:

Նախամարդիկ դեռ այն գիտակցութեանը չէին հասել, որ կարողանային վաղուան ու միւս օրւան համար մտածել: Նրանք ապրում էին միմիայն այս օրւան հոգսերով: Այսօրւան ամէն մի պտուղն ու սերմը նրանց համար չափազանց մեծ արժէք ունէին: Նրանք չէին կարող սիրտ անել ձեռքն ընկած այսօրւան պաշարը գետնում թաղել այն յոյսով, թէ մի քանի ամսից յետոյ նոր բերք կը ստանան: Բացի դրանից՝ նրանք չէին կարող իրանց ցանքսի մօտ՝ ամիսներով քաղցած նստել ու պահապան դառնալ: Իսկ եթէ պահապան չգտանային, ցանքսը կը փչացնէին ամեն կողմ վիտացող կենդանիներն ու թռչունները:

Մարդիկ երկրագործութեամբ սկսել են պարպել այն ժամանակ միայն, երբ ընտանեցրած կենդանիների շնորհիւ, նրանք ուտելու բաւականին առատ թէ միս և թէ կաթ են ունեցել: Այդ ժամանակ

նրանք այլևս չէին վախենում, թէ սովից կը մեռնեն և կարող էին ցանքսի հասնելուն սպասել:

Ամենից առաջ, մարդիկ ցանել են այնպիսի սերմեր, որոնք թէ խոշոր են և թէ կարճ ժամանակում են հասնում: Այդպիսի սերմերից են՝ բուլլան, լոբին, եգիպտացորենը և ուրիշ հացահատիկներ:

Պտղատու ծառեր ցանելու կամ տնկելու մասին մարդիկ սկզբում իսկի չէին էլ մտածում, որովհետև դրանց պտուղները ստանալու համար շատ երկար տարիներ սպասելու էին:

Նկ. 26 և 27. Նախնական արօրների աեսակները:

Սկզբում նրանք ցանում էին առանց որևէ գործիքի. սերմը հողի մէջ թաղում էին ձեռքերով և բերքն էլ ձեռքերով քաղում: Բայց յետոյ, ցանելու գործին հետզհետէ ընտելանալով, նրանք նկատում են, որ եթէ գետինը լաւ է քանդած ու հողը փափկացրած, բոյսերն աւելի լաւ են աճում ու բերքն էլ

առատ է լինում: Այդ ժամանակից էլ նրանք հնարում են իրանց առաջին արօրը, որը հետզհետե կատարելագործում են:

Հաց թխելը նոյնպէս մարդիկ մի անգամից չեն սովորել: Սկզբում նրանք հասած հատիկերը քարերով ջարդում, հատիկները ջուկում և այնպէս հում-հում էին ուտում: Բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ միայն, նրանք սովորել են հացահատիկներն աղալ և ալիւր դարձնել: Այդուք էին՝ երկու քարի միջև ջարդելով, սանդի մէջ ծեծելով և երկանքի միջոցով: Այդ ձևով աղած ալիւրը նրանք խառնում էին ջրի հետ, շփոթ էին շինում ու այդ շփոթն ուտում առանց եփելու:

18.

Ն Ս Տ Ա Կ Ե Ա Յ Կ Ե Ա Ն Գ

Երկրագործութեամբ պարապելիս մարդիկ շարունակում էին դեռ թափառական կեանք վարել: Միաժամանակ նրանք թէ խաշնարածութեամբ և թէ որսորդութեամբ էին պարապում:

Իսկապէս, այս կամ այն զբաղմունք ընտրելը, զխառնրապէս կախւած էր նրանից, թէ մարդիկ էին պիտի երկրում էին ապրում:

Եթէ նրանք գետերի կամ ծովերի եզերքին էին ապրում, աւելի շատ ձկնորսութեամբ էին պարապում: Իսկ եթէ նրանց ապրած երկիրը շատ աւելի յարմարութիւններ ունէր որսորդութեան, խաշնարածութեան կամ հողագործութեան համար, մարդիկ

այդ զբաղմունքներն էին ընտրում: Լինում էին այնպիսի երկրներ, ուր կարելի էր այդ զբաղմունքներից թէ մէկը և թէ միւսն ունենալ:

Հէնց մեր երկրի շատ տեղերում էլ ժողովուրդը միաժամանակ պարապում է թէ հողագործութեամբ և թէ խաշնարածութեամբ: Ամառւայ ամիսներին ընտանիքի մի մասը գնում է խաշների հետ «սարը» թափառելու, իսկ միւս մասը մնում է գիւղում՝ երկրագործական աշխատանքներ կատարելու:

Հետզհետե երկրագործութեան վարժելով, նախամարդիկ չեն սկսել միանգամից նստակեաց կեանք վարել ու հիմիկւան պէս գիւղեր ու քաղաքներ շինել: Այդ էլ կատարել է շատ դանդաղ կերպով և երկար տարիների ընթացքում:

Առաջ մարդիկ տարւայ մի որոշ ժամանակ էին միայն կանգ առնում այս ու այն տեղ, որպէսզի սպասեն ցանքսի վերջանալուն: Բերքերը հաւաքելուց յետոյ, նրանք դարձեալ շարունակում էին իրանց թափառական կեանքը: Բացի դրանից, միեւնոյն մարդիկ, ամեն տարի, միեւնոյն տեղում չէին կատարում իրանց ցանքսը: Ընդհակառակը՝ նրանք միշտ ման էին գալիս, և ուր որ ազատ ու յարմար տեղ էին գտնում, այնտեղ էլ ցանում էին: Ազատ տեղեր էլ խօմ շատ. չէ՞ որ մարդիկ հիմիկւան չափ բազմաթիւ չէին:

Երկրագործութեամբ պարապելու գաղափարը առաջին անգամ կնոջ ուղեղումն է ծագել:

Կանայք իրանց երեխաներին կերակրելու և մեծացնելու հոգսերով ծանրաբեռնւած, անկարող էին աղամարդկանց նման որսորդութեամբ պարապել: Նրանք ստիպւած էին շատ աւելի բուսեղէն ուտե-

լիքներով բաւականանալ: Այդ պատճառով էլ կանայք աւելի շատ միջոց ունէին բոյսերի հետ ծանօթանալու և սերմեր ցանելու փորձեր անելու:

Տղամարդիկ երկար ժամանակ խորշում էին երկրագործութիւնից՝ անվայել գործ համարելով այդ: Նրանք այդ աշխատանքը թողնում էին կանանց, իսկ իրանք որսորդութեամբ էին պարապում:

Մինչև այսօր էլ կան ցեղեր, որոնց մէջ երկրագործութիւնը «կանանց գործ» է համարւում:

19.

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Շարունակ երկրէ-երկիր գնալու ստիպւած նախամարդիկ՝ ճանապարհներից բոլորովին զուրկ էին:

Դեռ ոչ միայն այսօրւան երկաթուղիները, խրճուղիներն ու ավտոմոբիլները չկային, այլև մինչև անգամ հասարակ ճանապարհներ ու ընտանի անասուններ էլ գոյութիւն չունէին:

Նրանք ստիպւած էին շարունակ ոտքով ման գալ: Իսկ ոտքով շատ հեռու ճանապարհ չէր կարելի գնալ, և եթէ գնում էլ էին, այդ ամիսներ ու տարիներ էր տևում:

Ոտքով ճանապարհորդելու դժւարութիւններից նախամարդիկ ազատւում են, երբ սովորում են կենդանիներին ընտելացնել: Իսկ հեռու տեղեր ճանապարհորդելը հեշտանում է միայն այն ժամանակ, երբ մարդիկ հնար են գտնում ջրի վրայ նաւարկել: Գետերի ու ծովերի մօտ ապրող մարդիկ շատ

վաղ էին նկատել, որ մի քանի աւարկաներ, օրինակ քարը՝ ընկղմւում, ջրի տակն է գնում, իսկ մի քանիսն էլ, ինչպէս փայտը՝ ջրի երեսը մնում ու լողում էին: Յետոյ պատահել է, որ ջրի մէջ ընկած մարդը, խեղդելուց ազատւելու յուսով, բռնել է մի լողացող գերանից և նկատել, որ ինքն էլ գերանի հետ լողում է ջրի երեսին:

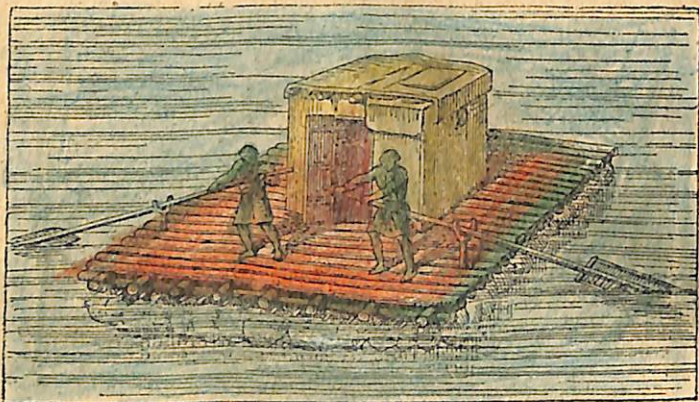

Նկ. 28. Նաւակ

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ այլ ևս դիտմամբ էին գետի մէջ գերան գցում և իրանք էլ վրան նստած մի որոշ տեղ գնում:

Լողացող գերանն ուզած տեղը և ուզած ժամանակ գետափին մօտեցնելն էլ մի դժւար բան չէր: Դրա համար գերանի վրայ նստած մարդն իր հետ մի երկար ձող էր վերցնում և նրա ծայրը գետի յատակին հպում:

Մէկ անգամ այդ եղանակով ջրի վրայ ճանապարհորդելու հնարը գտնելուց յետոյ, մարդիկ այլևս հետզհետէ կատարելագործում են նրան: Մի քանի հոգի միասին ճանապարհորդելու նպատակով, մարդիկ

Նկ. 29. Լաստ

մի քանի գերաններ էին իրար կապում: Եւ այդ եղանակով ստացւել է այն լաստը, որ մինչև օրս էլ դեռ գործ է ածւում շատ գետերի վրայ:

Այդպիսով հիմք է դրւում նաւագնացութեան:

20.

ԱՌԱԳԱՍՏԱՆԱԻ

Լաստով ճանապարհորդելիս, մարդիկ նկատում են, որ քամի եղած ժամանակ, լաստը քամու ուղղութեամբ աւելի արագ է սլանում: Այդ հանգամանքը մարդու մէջ միտք է ծագեցնում առագաստներ շինել

Սկզբում իբրև առագաստ գործ էին ածում հաստ ծառերի կեղևներն ու կենդանիների մորթիները: Աւելի ուշ մարդիկ սկսել են գործածել զանազան գործւածքներ, սկսած ճիւղից մինչև այսօրւան գործւածող ամուր քաթանը:

Լաստն իր քառանկիւնի ձևով շատ անյարմար էր դեկավարելու համար, ուստի մարդիկ հետզհետէ այդ էլ են կատարելագործում: Նրանք մտածում են վերցնել ծառի հաստ բոյնը, փորել նրան մի կողմից, տաշտի ձև տալ ու նրանով ճանապարհորդել:

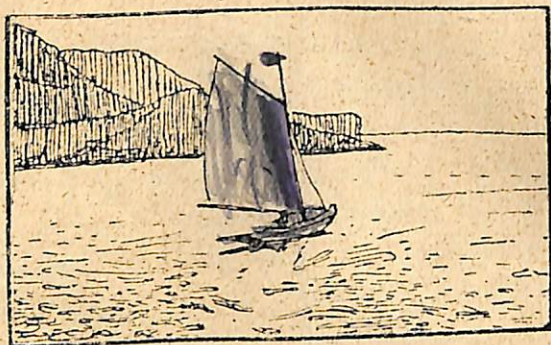
Բայց ծառի հաստ բոյնը փորելն այնքան էլ հեշտ բան չէր, երբ մարդիկ դեռ քարէ կացիւններից զատ, ուրիշ ոչ մի յարմար գործիք չունէին: Հէնց դրա համար էլ մարդիկ մեծ համբերութեամբ մի քանի տարի աշխատում էին, մինչև որ կարողանում էին մի կերպ գլուխ բերել տաշտաձև մակոյկը:

Կրակ վառելու հնարը գտնելուց յետոյ, ծառի բոյնը փորելն էլ համեմատաբար հեշտացաւ: Այս անգամ մարդիկ ծառի բոյնը փորում էին այրելով: Հաստ գերանի մի կողմի վրայ կրակ էին վառում և գերանը բաւականին այրելուց յետոյ, կրակը հանդցնում էին: Գերանի այրւած, ածուխ դարձած մասը շատ աւելի հեշտութեամբ էր փորւում: Այդ գործողութիւնը մի քանի անգամ կրկնելուց յետոյ, ցանկացած մակոյկը կարճ ժամանակից յետոյ պատրաստ էր լինում:

Մակոյկն ու առագաստանաւը հնարելուց յետոյ, մարդիկ հնարում են նաև քիւրք, որոնցով թիավարում են քամու հակառակ ճանապարհորդելու ժամանակ:

Աւելի ուշ, մարդիկ ջրի վրայ նաւարկելու մի

ուրիշ միջոց էլ են գտել Անաստունների մորթուց տիկ պատրաստել սովորելուց յետոյ, նրանք փշած-ուռե-ցրած տիկերը միմեանց էին կապում, վրաները տախ-

Նկ. 30. Առագաստանաւ:

տակներ դարսում և ջրի երեսը գցում ու թիա-վարում:

Հին ժամանակներում, հայերն այս եղանակով էին ճանապարհորդում Հայաստանի գետերի վրայ:

Նախապատմական մարդու նիւթական կեանք

21.

ԻՆՉՊԵՍ ԵՆ ՄԱՐԴԻԿ ՀԱՄԱԽԱՐԵԼ

Նախամարդիկ սկզբում, վայրի գազաններից շա-տերի նման, բոլորովին առանձին-առանձին էին ապ-րում: Նրանք ոչ միայն դեռ ևս ցեղեր ու ազգեր չէին կազմում, այլև ընտանիք էլ չունէին: Ամէն մարդ ա-ռանձին էր թափառում և աշխատում իր զլուխը պահել:

Սակայն կարիքն ու կեանքի պայմանները շու-տով ստիպում են նրանց հետգհետէ համախմբուելու և խմբերով ապրելու: Մարդիկ տեսնում էին, որ կան շատ այնպիսի գործեր, որ միայնակ մարդու համար դժւար է կատարելը, այնինչ ընկերովի ամէն գործ հեշտանում է: Ընկերովի աւելի հեշտ է գազաններից պաշտպանւելը, ընկերովի նոյնպէս հեշտ է խոշոր կենդանիներ որսալը:

Սկզբում մարդիկ մի քանի հոգով միանում էին միմիայն մի որևէ դժւար աշխատանք կատարելու դէպքում. օրինակ՝ մի գազան սպանելու, կամ նաւակ փորելու համար: Իսկ երբ դժւար աշխատանքը վեր-

Ջանում էր, նրանք դարձեալ ցրւում էին և ամէն մէկը մի կողմ էր գնում: Սակայն միասին աշխատելու կարիքն աւելի ու աւելի յաճախ կրկնւելով, մարդիկ սովորում են խմբերով ապրել: Այդ խմբերը այլևս մի-մի մեծ ու փոքր ընտանիք կամ ցեղ են կազմում:

Ամէն մի ընտանիք կամ ցեղ իր գլխաւորն ունէր, որ ցեղի ամենածեր անդամն էր: Այդ գլխաւորը համարւում էր ցեղի նահապետը: Դրա անունով էր կոչւում ամբողջ ցեղը: Այսպէս օրինակ՝ ասում էին Դաւթի ցեղը, Հայկի որդիքը, Թորգոմի զաւակները և այլն:

Նահապետին ցեղի բոլոր անդամները լսում ու հնազանդում էին: Նրա կարգադրութեամբ էին կատարւում բոլոր աշխատանքները, նրա առաջնորդութեամբ էր ցեղը պատերազմի գնում մի ուրիշ թշնամի ցեղի դէմ:

22.

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ

I

ՀԱՅԿԸ ՀԵՌԱՆՈՒՄ Է ՍԵՆԱՍԻ ԴԱՇՏԻՑ

Հայերն էլ շատ հին ժամանակներում ունեցել են իրանց նահապետները:

Ամենաառաջին նահապետը եղել է Հայկը. որի անունով էլ իր ցեղը կոչւել է Հայ:

Հայկն ու իր ցեղը սկզբում նոյնպէս թափառական կեանք էին վարում, ինչպէս ուրիշ շատ ցեղեր:

Նրանք տարւայ մեծ մասը անց էին կացնում Եփրատ ու Տիգրիս երկու մեծ գետերի միջև գտնւող ընդարձակ ու բարեբեր դաշտավայրում:

Այդ երկիրը կոչւում է Միջագետք, որի հարաւային կողմերումն է գտնւում Սենաարի դաշտը, ուր շինւել է աշխարհիս ամենահին ու հռչակաւոր քաղաքներից մէկը՝ Բաբելոնը:

Աենաարի ընդարձակ դաշտավայրում, բացի Հայկի ցեղից՝ կողք-կողքի ապրում էին նաև բազմաթիւ ուրիշ ցեղեր:

Այդ ցեղերից մէկի նահապետը, Բէլ անունով, մի յայտնի քաջ, կուարար ու ճարպիկ որսորդ էր: Նրան մինչև անգամ Աստծոյ տեղ էին պաշտում: Շատ ցեղեր նրանից վախելով հնազանդւել էին իրան:

Բոլոր ցեղերին հնազանդեցնելուց և իր ծառաները դարձնելուց յետոյ, գոռոզացած Բէլը փորձում է Հայկի ցեղն էլ իրան խոնարհ ծառայ դարձնել: Բայց Հայկն ու իր մարդիկը, որոնց թիւը հասնում էր մօտ երեք հարիւր հոգու, չուզեցին նրա ստրուկը դառնալ և Սենաարի դաշտը թողին հեռացան:

Նրանք գնացին դէպի հիւսիսային կողմերը՝ Արարատ կոչւած աշխարհը:

Անցնելով Տիգրիս գետի եզերքով, ճանապարհին նրանք տեղ-տեղ կանգ էին առնում, ուտելիք ձարելու, կամ թշնամի ցեղերի դէմ կռւելու համար:

Երկար ճանապարհորդելուց յետոյ, Հայկն իր մարդ-

կանցով վերջապէս հասնում է Տիգրիս գետի վերին ափերին ու կանգ առնում բարձր լեռների ստորոտին:

Այդտեղ առաջուց զանազան ցեղեր էին ապրում: Նրանք սակաւաթիւ լինելով, վախենում են Հայկից և նրան հպատակւում:

Այդ նոր երկիրը Հայկը յանձնում է իր Կաղմոս թուանը կառավարելու, իսկ ինքը, իր ցեղի մի մասը հետն առնելով, աւելի հեռու է գնում: Նա անցնելով բարձր-բարձր սարերից, կանաչ ու ծաղկաւէտ հովիտներից, խոր-խոր ձորերից և մեծ ու պստիկ գետակներից, հասնում է Աղի ծովի հիւսիսային արևմտեան կողմը: Այստեղ, նա մի ջրառատ ու հովասուն լեռնադաշտի վրայ բնակութիւն է հաստատում:

Հայկի բնակած այս նոր տեղն էլ ամայի չէր: այնտեղ էլ շատ հնուց ապրում էին ուրիշ բազմաթիւ մանր-մունր ցեղեր, որոնք նոյնպէս թափառական կեանք էին վարում:

Ժամանակի ընթացքում, Հայկն այդ ցեղերին մասամբ քաղցրութեամբ և մեծ մոտամբ էլ բռնի ուժով հպատակեցնում է իրան:

Այդ նոր երկրում, Հայկն ու իր մարդիկը սկսում են հետզհետէ երկրագործութեամբ պարապել: Միջագետքում երկար ժամանակ ճանապարհորդելիս, նրանք տեսել ու սովորել էին այդ կողմի ժողովուրդներից հողագործութեամբ պարապելու եղանակը:

Հայկը մի գիւղ է շինել տալիս, որն իր անունով կոչւում է Հայկաւել: Երկար տարիների ընթացքում այս կողմերում շատ մեծ ու փոքր ուրիշ գիւղեր են շինւում, որոնք բոլորը միասին կոչւում են Հարժ գաւառ, որ նշանակում է հայերի բնակած տեղ:

ՀԱՅԿԻ ԵՒ ԲԷԼԻ ԿՌԻԻԸ

Երբ Բէլն իմանում է, որ Հայկը չուգենալով իրան հնազանդւել, իր մարդկանցով փախել գնացել է հեռու աշխարհ, սաստիկ բարկանում է: Նա հրամայում է իր օգնականներին՝ հաւաքել բոլոր իրանց քաջ զինակիրներին, զինել նրանց ընտիր զէնքերով և ամուր զրահներով ու գնալ Հայկի ետևից:

Սենաարի դաշտի բոլոր ցեղերը իրար էին անցել. բոլոր ցեղապետները մեծամեծ պատրաստութիւններ էին տեսնում:

Քանի օրերն անցնում էին, այնքան Բէլը յուզւում ու կատաղում էր:

Վերջապէս բաւական երկար օրերից յետոյ, բոլոր մանր ցեղապետները իրանց բազմաթիւ զինակիրներով, մեծ պաշարով եկան հաւաքւեցին մեծ ցեղապետի՝ հսկայ Բէլի շուրջը:

Այդ խառնիճադանճ բազմութեան գլուխն անցած, բռնակալը ճանապարհ է ելնում և շտապով Հայկին հետևում:

Հէնց որ Բէլը Միջագետքի սարերից անցել, Կորդուաց լեռներն էր բարձրացել և ոտք դրել Կաղմոսին յանձնած երկիրը, վերջինս իսկոյն լուր է հասցնում Հայկին, թէ Բէլը գալիս է:

Անվախ ու ազատասէր հայոց նահապետը, տանց շփոթւելու, իր սակաւաթիւ բայց կուր վարժ մարդկանցով՝ դուրս է գալիս Բէլին ընդառաջ: Նա գնում հասնում է Աղի ծովի հարաւային արևելեան կող-

մերը, ու այդտեղ, մի դաշտավայրում բանակ է դնում:

Հազիւ թէ հանգստացել էին Հայկն ու իր կրտսեր ինքները, ահա սարի լանջին երևում է երկարահասակ և յաղթանդամ Բէլը, մի խումբ զինակիրների հետ:

Հեռւից շատ գեղեցիկ նկատւում էին նրա գլխին բրոնզէ սաղաւարտը, կրծքի և թիկունքի գրանները ու մէջքի փայլուն գոթին: Նա մի ձեռքին բռնել էր նիզակ, միւսում բրոնզէ վահան, ուսից կախ էր գցել աղեղ, իսկ մէջքիցն էլ կախել էր սուր:

Բէլի գէմ դուրս եկող հայոց ալեգարդ նահապետն էլ էր զինւել ու զարդարւել, բայց ոչ այնպէս շքեղ և հարուստ, ինչպէս իր թշնամին: Նրա ամբողջ զարդարանքն ու զէնքը իր գեղեցիկ աղեղն ու բազմաթիւ նետերն էին:

Երկու թշնամի բանակները երբ արդէն բաւական իրար են մօտենում, Բէլն իր մարդկանցով փորձում է առաջ գալ և մի յարձակումով կռւին վերջ տալ:

Հայկն ու իր քաջերը Բէլի մարդկանց գլխին կրակի նման նետեր են թափում և ստիպում ետ նահանջել: Հսկայ Բէլն էլ է վախենում. նա շուտ է գալիս որ գնայ իր մայր բանակի գլուխն անցնի և ապա յարձակում գործի:

Իր կեանքը կոխների մէջ անցկացրած հայոց փորձած նահապետը, իսկոյն գլխի է ընկնում, թէ ինչ էր ուզում անել Բէլը, ուստի առանց ժամանակ կորցնելու, շոքում է գետնին, ճարպկութեամբ քաշում է աղեղը ու նշան առնում ուղղակի հակառակորդի կրծքին:

Սլանում է երեք-գլխանի նետը, զարկում է հրակայի կրծքին, ջարդում նրա բրոնզէ տախտակները և խրւում սիրտը:

Ահռելի մոնչիւնով գլորւում է ամբարտաւան ու գոռոզ բռնակալը:

Բէլի մարդիկը, երբ տեսնում են իրանց պաշտած հսկային ու աստծուն գետին գլորւած, սարսափահար են լինում ու փախչում դէս ու դէն:

Պատերազմի դաշտում նրանք թողնում են բազմաթիւ ձիեր, ջորիներ, զէնքեր, զրահներ և իշանց ընկերների գիակները...

Հայկն այդ հարստութեան մի մասը բաժանում է իր քաջարի կուռզներին, իսկ մի մեծ մասն էլ ինքն ու իր զաւակներն ու թոռներն են վեր առնում և տանում իրանց հետ Հայկաշէն:

Այս յաղթութեան յիշատակն իր ցեղի մէջ վառ պահելու համար, Հայկը կռւի տեղում մի գիւղ է շինել տալիս ու նրան անւանում է Հայփ: Երկար ժամանակ անցնելուց յետոյ, ամբողջ գաւառը կոչւում է Հայոց Ձոր, իսկ Բէլի ընկած տեղը՝ Գետեզմանփ:

Այս բոլոր գործերը կարգադրելուց յետոյ, Հայկը վերադառնում է Հարք գաւառը, տանելով իր հետ նաև Բէլի մարմինը, որ թաղել է տալիս մի բարձր լեռան վրայ, որպէսզի թոռներն ու ծոռները դրա գերեզմանը տեսնելիս՝ յիշեն իրանց նախահօր քաջութիւնը:

Պրանից յետոյ, Հայկը դեռ էլի բաւական երկար տարիներ է ապրում և ապա մեռնում խոր ծերութեան մէջ, մեծ ցաւ պատճառելով թէ իր զաւակներին ու թոռներին և թէ բոլոր իր ցեղի մարդկանց:

23.

ԱԶԱՏՆԵՐ ԵՒ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ

Մարդկային զանազան ցեղերը միշտ թշնամի էին իրարու, միշտ աշխատում էին միմեանց բնաջինջ անել: Նրանք իրար պատահած ժամանակ, միմեանց որսում էին ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ որսում էին կենդանիներին:

Մարդիկ սպանում, ոչնչացնում էին իրար ոչ թէ հէնց այնպէս, իրանց զարճութեան համար, այլ որպէսզի իրանք ապրուստի կողմից աւելի ապահով լինեն: Նրանք միշտ վախենում էին, թէ բնութեան մէջ եղած ուտելիքները չեն կարող բոլոր մարդկանց բաւականացնել: Դրա համար հարկաւոր էր, ուրեմն, միմեանց ոչնչացնել, որ իրանց աւելի շատ բաժին մնար:

Սովից մեռնելու վախից ստիպւած, մեր նախապապերը մինչև իսկ ուտում էին իրանց սպանած մարդկանց: Ուտում էին նոյնպէս և ողջ բռնած գերիներին, որպէսզի իզուր չկերակրեն նրանց:

Այն ժամանակ, երբ մարդիկ սովորեցին կենդանիներին ընտանեցնել և խաշնարածութեամբ ու երկրագործութեամբ պարապել, նրանք հետզհետէ թողեցին գերիներին ուտելու սովորութիւնը:

Բռնած գերիներին, ուտելու փոխարէն, նրանք աշխատեցնում էին ճիշտ այնպէս, ինչպէս իրանց ընտանի անասուններին: Գերիներն էին պահում-պահպանում խաշները, հերկում-մշակում հողը և կատաւում անասին բոլոր աշխատանքները: Իսկ տերերը՝

«աղաները» միմիայն զարճութիւններով կամ պատերազմներով էին զբաղւում:

Այդպիսով ամէն մի ցեղի մէջ եղած մարդիկ հետզհետէ բաժանւեցին երկու տեսակի. տէրերը, որ ոչ մի դժւար աշխատանք չէին անում և կոչւում էին ազաւանք, և գերիները, որոնց պարտականութիւնն էր բոլոր աշխատանքները կատարել: Վերջիններքը կոչւում էին ստրուկներ:

Ստրուկները մարդու հաշւում չէին: Նրանք իրաւունք չունէին ոչ զէնք կրելու, ոչ պատերազմի զրուունք չունէին ոչ զէնք կրելու, ոչ պատերազմի զրուունք չունէին ոչ էլ մի որ և է իշխանութիւն ունենալու: Ազատները կարող էին նրանց ծեծել, բանտարկել, տանջել և մինչև իսկ սպանել, առանց մի որոշ պատիժ կրելու: Ստրուկներին մինչև իսկ ծախում էին, իբրև աշխատող կենդանիներ:

24.

ԻՇԽԱՆԱՒՈՐՆԵՐ

Միշտ ցեղի նահապետը չէր, որ ցեղին առաջնորդում էր պատերազմների: Պատահում էր, որ նահապետի ծերութեան կամ տկարութեան և կամ մի այլ պատճառով, ցեղն իր համար մի ուրիշ առաջնորդ էր ընտրում: Սովորաբար ընտրում էին այնպիսի մէկին, որը ցեղի մէջ աչքի էր ընկնում թէ իր քաջութեամբ ու անվեհերութեամբ և թէ իր խելքով ու փորձառութեամբ: Ամբողջ ցեղի կողմից ընտրւած այդ առաջնորդը՝ համարւում էր ցեղի գորապետ կամ ցեղապետ:

23.

ԱԶԱՏՆԵՐ ԵՒ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ

Մարդկային գանազան ցեղերը միշտ թշնամի էին իրարու, միշտ աշխատում էին միմեանց բնաջինջ անել: Նրանք իրար պատահած ժամանակ, միմեանց որսում էին ճիշտ աֆնպէս, ինչպէս որ որսում էին կենդանիներին:

Մարդիկ սպանում, ոչնչացնում էին իրար ոչ թէ հէնց աֆնպէս, իրանց զարճութեան համար, այլ որպէսզի իրանք ասորուստի կողմից աւելի ապահով լինեն: Նրանք միշտ վախենում էին, թէ բնութեան մէջ եղած ուտելիքները չեն կարող բոլոր մարդկանց բաւականացնել: Դրա համար հարկաւոր էր, ուրեմն, միմեանց ոչնչացնել, որ իրանց աւելի շատ բաժին մնար:

Սովից մեռնելու վախից ստիպւած, մեր նախապապերը մինչև իսկ ուտում էին իրանց սպանած մարդկանց: Ուտում էին նոյնպէս և ողջ բռնած գերիներին, որպէսզի իզուր չկերակրեն նրանց:

Այն ժամանակ, երբ մարդիկ սովորեցին կենդանիներին ընտանեցնել և խաշնարածութեամբ ու երկրագործութեամբ պարապել, նրանք հետզհետէ թողցին գերիներին ուտելու սովորութիւնը:

Բռնած գերիներին, ուտելու փոխարէն, նրանք աշխատեցնում էին ճիշտ աֆնպէս, ինչպէս իրանց ընտանի անասուններին: Գերիներն էին պահում-պահապանում խաշները, հերկում-մշակում հողը և կատարում տնային բոլոր աշխատանքները: Իսկ տէրերը՝

«ազաները» միմիայն զարճութիւններով կամ պատերազմներով էին զբաղւում:

Այդպիսով ամէն մի ցեղի մէջ եղած մարդիկ հետզհետէ բաժանւեցին երկու տեսակի. տէրերը, որ ոչ մի դժւար աշխատանք չէին անում և կոչւում էին ազասներ, և գերիները, որոնց պարտականութիւնն էր բոլոր աշխատանքները կատարել: Վերջիններքը կոչւում էին ստրուկներ:

Ստրուկները մարդու հաշւում չէին: Նրանք իրաւունք չունէին ոչ գէնք կրելու, ոչ պատերազմի զրնալու և ոչ էլ մի որ և է իշխանութիւն ունենալու: Ազատները կարող էին նրանց ծեծել, բանտարկել, տանջել և մինչև իսկ սպանել, առանց մի սրոջ պատիժ կրելու: Ստրուկներին մինչև իսկ ծախում էին, իբրև աշխատող կենդանիների:

24.

ԻՇԽԱՆԱՒՈՐՆԵՐ

Միշտ ցեղի նահապետը չէր, որ ցեղին առաջնորդում էր պատերազմների: Պատահում էր, որ նահապետի ծերութեան կամ տկարութեան և կամ մի այլ պատճառով, ցեղն իր համար մի ուրիշ առաջնորդ էր ընտրում: Սովորաբար ընտրում էին այնպիսի մէկին, որը ցեղի մէջ աչքի էր ընկնում թէ իր քաջութեամբ ու անվահերութեամբ և թէ իր խելքով ու փորձառութեամբ: Ամբողջ ցեղի կողմից ընտրւած այդ առաջնորդը՝ համարւում էր ցեղի գորապետ կամ ցեղապետ:

Զօրապետը ոչ միայն պատերազմների էր առաջ-
նորդում ցեղին, այլ և խաղաղ ժամանակն էլ ցեղի
դատաւորն էր հանդիսանում: Յեղի անդամների միջև
պատահած վէճերի և կռիւների համար զօրապետին
էին դիմում և նրանից դատաստան ու արդարութիւն
խնդրում:

Սակայն շատ էլ հեշտ բան չէր մէկ մարդու հա-
մար մի քանի պաշտօններ վարել: Մանաւանդ որ,
գնալով, ցեղը աւելի ու աւելի բազմամարդ էր դառ-
նում և գործերն էլ շատանում էին: Այդ դէպքում
ցեղապետն իր համար օգնականներ էր ընտրում ու
նրանցից ամէն մէկին մի առանձին պաշտօն յանձ-
նում:

Յեղապետն ու իր օգնականները իրանց կատա-
րած ծառայութիւնների համար, վարձատրւում էին
նրանով, որ պատերազմներում ձեռք բերած աւարի
մեծ մասը նրանց էր տրւում: Այդպիսով, ժամանակի
ընթացքում, նրանք սաստիկ հարստանում, բազմա-
թիւ նոր ու նոր իրաւունքներ են ձեռք բերում և
դառնում են ցեղի իշխանաւորները կամ իշխաններ:
Յեղն էլ, հետզհետէ բազմանալով, դառնում է ազգ:
Ամենից շատ հարստութիւն և ամենից աւելի իրա-
ւունքներ ձեռք բերած իշխանը կոչւում է քա-
ղաւոր:

Թագաւորներն ու իշխանները հետզհետէ աւելի
ու աւելի ճոխ ու փարթամ կեանք են վարում: Պա-
տերազմներից ստացւած աւարն այլևս բաւարարու-
թիւն չի տալիս օրէցօր աճող պէտքերին: Մեծաքա-
նակ ծախքերը լրացնելու համար, նրանք իրանց հպա-
տակ ժողովուրդի վրայ չտեղ կամ հաւել են դնում:

ամէն մի մարդ պարտաւորւում է իր տարւայ եկա-
մուտներից մի որոշ մասը թագաւորին կամ իշխա-
նին տալ:

25.

Ա Ր Ա Մ

(Իշխան)

I

Հայկ նահապետի մեռնելուց յետոյ, նրա որդիքն
ու թոռները հետզհետէ ցրւում են աւելի ու աւելի
հեռաւոր տեղեր:

Դրանցից ոմանք գնում են դէպի հիւսիս, ոմանք
արեւմուտք, իսկ մեծ մասամբ՝ դէպի հիւսիս արեւելք:
Վերջիններից շատ-շատերը տեղաւորւում են
Եւֆրատ գետի ափին, ուր ժամանակի ընթացքում շի-
նում են բազմաթիւ գիւղեր ու քաղաքներ:

Հայաստանի ամենահին քաղաքն էլ շինւել է Ե-
րասի գետի ափին և կոչւել է Արմաւիր:

Ձանազան կողմեր ցրւած հայերը, միմեանցից
բոլորովին անջատ էին ապրում, և զրա համար էլ
սաստիկ անգօր էին: Այդ բանից օգուտ քաղելով,
հարեան ազգերը նրանց խիստ նեղում էին և շարու-
նակ յարձակումներ էին գործում նրանց վրայ:

Այդ ժամանակներում Հայաստանի հարեաններն
էին՝ արեւելքից Մարաստանը, հարաւից հօրը Ասո-
րեստանը, իսկ արեւմուտքից կապադովկիան:

Հայաստանի բնակիչներն անկարող լինելով այդ

մեծ ազգերին դէմ դնել, ծանր տուրքեր էին տալիս նրանց և մի կերպ իրանց գլուխը պահում:

Յրեւած հայերը սակայն չկարողանալով երկար ժամանակ այդ ստրկական վիճակը տանել, ջանքեր են գործ դնում հետզհետէ իրար միանալու և ընդհանուր ոյժով դիմադրելու զօրաւոր թշնամիներին:

Այդ խառնաշփոթ ժամանակներում, բոլոր ցեղապետների մէջ, ամենից աւելի ուժեղն ու սիրւածը երիտասարդ ու կտրիճ Արամն էր, որը կարճ միջոցում կարողանում է Հայաստանի բոլոր ցեղերն իր իշխանութեան տակ առնել և դառնալ զխառն ցեղապետ:

Բոլոր ցեղապետները խոստացել էին կանոնաւոր կերպով օգնել Արամին, տալով նրան թէ կուողնեն և թէ պատերազմի համար անհրաժեշտ ամէն ինչ՝ ձի, կով, ոչխար, նոյնպէս ցորեն, գարի և զանազան տեսակի զէնքեր:

Այդպիսի մեծ իրաւունքներ ձեռք բերելուց յետոյ, Արամն ամենից առաջ վճռում է Հայաստանն ազատել Մարաստանի լծից:

Նա հաւատում է բազմաթիւ զօրք, զինում է նրանց նետ աղեղով, թրով ու սրով և յարձակւում մարաց Նիւխուր Մաղէս իշխանի վրայ:

Կտրիճ Արամը ջարդում է նրա բանակը և իրան էլ գերի վերցնելով, բերում է Արմաւիր, ու պատժում: Նրա երկրի վրայ նա տուրք է նշանակում:

Արեւելքի թշնամուց ազատելուց յետոյ, Արամն արշաւում է դէպի հարաւ, ասորոց Բաւքում իշխանի դէմ, որը շարունակ ասպատակում ու կողոպտում էր հայոց աշխարհը:

Թշնամի բանակներն իրար հանդիպելով, երկու կողմի հսկաները զարհուրելի կերպով միմեանց են զարկւում: Թուում էր թէ ոչ մէկ կողմը տեղի չէր տալու, բայց Արամի քաջ զինակիցները մի վերջին կատաղի յարձակումով ցիրուցան են անում Բարշամի զօրքը և իրան էլ փախցնում Կորդուաց լեռների այն կողմը՝ հեռու Ասորեստանի դաշտերը, ուր և սպանւում է:

Արամը մեծ հարստութեան հետ տէր է գառնում նաև Բարշամի բոլոր երկրներին ու նրանց բնակիչներին ստիպում է տուրք տալ իրան:

II

Այդ փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ, Արամն, իր բանակն էլ աւելի ուժեղացնելով, յարձակւում է դէպի արեւմուտք, Կապադովկիայի Պայապիս Քաղնայի իշխանի վրայ, որն այդ կողմերում սարսափ էր տարածել:

Այս վերջին թշնամին էլ, երկար չդիմանալով հայոց քաջերին, փախչում գնում է հեռաւոր երկրներ: Պայապիսի ընդարձակ երկրները միացնելով իր երկրի հետ, Արամը նրանց վրայ կառավարիչ է նշանակում իր ազգական Մաւկիսն ու հրամայում, որ ինչպէս ուրիշ հպատակ ժողովուրդները, նոյնպէս և Կապադովկիացիք՝ հայերէն խօսեն:

Մշակն իր բնակութեան համար Կապադովկիայում մի քաղաք է շինել տալիս և անւանում Մաւկի: Տեղացիները չկարողանալով այդ անունը հայերէն ուղիղ հնչել, ասում էին «Մաժակ»:

Այդ քաղաքը հիմի էլ կայ, բայց անուշը փոխ-
ւած է և կոչւում է Կեսառիա:

Այսպէս՝ երբ Արամը Հայաստանի բոլոր սահման-
ները թշնամիներէից մաքրում է, նրա չորս կողմերի
հսկողութիւնը յանձնում է սահմաններին մօտ բնակ-
ւող ցեղապետներին, որ հսկեն ու պաշտպանեն:

Դրանից յետոյ նա ինքն իրան նւիրում է իր
երկրի զարգացմանն ու ժողովրդի հանգստութեանը:
Այլ և այլ կողմերից բազմաթիւ մարդիկ բերել է տա-
լիս նա և բնակեցնում իր նոր գրաւած արևմտեան
երկրներում: Այդ երկրները սկզբում կոչւեցին Առա-
ջին Հայք, յետոյ զանազան մասերն անւանւեցին Երկ-
րորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք:

Պատմում են, որ Արամի այս յաջողութիւններին
չափազանց նախանձում էր Ասորեստանի և Բաբել-
լաստանի Նինոս թագաւորը, որը բռնակալ Բէլի թոռ-
ներէից մէկն էր համարւում:

Այս Նինոսը շատ վատ բաներ էր մտածում Ա-
րամի մասին և առիթ էր փնտռում իր վրէժը լուծե-
լու: Հակառակ Նինոսի ցանկութեան, Արամը քանի
գնում այնքան աւելի յաջողութիւններ էր ունենում
և ուժեղանում էր: Այդ հանգամանքը Նինոսին սախ-
ւում է Արամին բարեկամ ձեռնարկ նա, որպէս թա-
գաւոր, դեսպաններ է ուղարկում Արամի մօտ, շնոր-
հաւորում նրա քաջագործութիւնները և իրաւունք է
տալիս նրան արձակ-համարձակ վարել իր իշխանու-
թիւնը: Բացի այդ, Նինոսը Արամին իրանից յետոյ
երկրորդ մեծ իշխանն է ճանաչում և թոյլ է տա-
լիս կապել գլխին իր ուղարկած մարգարտէ վաւ-
սակալը:

Այդ բոլորէից յետոյ Արամն իր իշխանութեան
մայրաքաղաք է դարձնում Արմաւիրը, որն էլ բարձր
աշտարակաւոր պարիսպներով պատել է տալիս:

Արամի վարած պատերազմների շնորհիւ, հայերը
յարաբերութեան մէջ են մտնում դրացի այլիայլ ազ-
գերի հետ և նրանցից շատ ու շատ նոր բաներ սո-
վորում:

Այսպէս օրինակ՝ Հայաստանում զարգանում են
խաշնարածութեան և երկրագործութեան հետ նաև
արհեստներն ու առևտուրը:

Ասում են, որ օտար ազգերը Արամի անունով
է, որ հայերին արմէն, և Հայաստանն Արմէնիա են
անւանում:

26.

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿՆ ՌԻ ՇԱՄԻՐԱՄԸ

I

Արամի մահից յետոյ, հայոց իշխան է դառնում
իր որդին Արան, որն իր զարմանալի գեղեցկութեան
պատճառով կոչւել է Արա գեղեցիկ:

Արայի իշխանութեան օրով էլ Նինոս թագաւորը
չի համարձակւում Հայաստան օտք կոխել, այլ ընդ-
հակառակը՝ Արայի հետ էլ է բարեկամ մնում և նրան
էլ ճանաչում է մեծ իշխան:

Նինոսի մահից յետոյ, Ասորեստանի զահն է
բարձրանում նրա կինը՝ Շամիրամ, որ մի շատ պա-
տերազմասէր թագուհի էր:

(Նա Մարաստանին ու Պարսկաստանին տէր դառնալուց յետոյ, աչք է տնկում նաև Հայոց աշխարհի վրայ:

(Ասում են, թէ Շամիրամը վաղճւց, զեռ Նինոսի կենդանութեան ժամանակ, զանազան թափառական աշուղներից (երգիչ) լսած լինելով Արայի գեղեցկութեան մասին, սիրահարւել էր նրա վրայ: Իսկ ամուսնու մահից յետոյ, երբ նա բազմաթիւ երկրների տէր է դառնում, սրոշում է Արայի հետ ամուսնանալ:

Նա թանկագին ընծաներով ղեկավարներ է ուղարկում Արայի մօտ, որ առաջարկեն նրան ամուսնանալ իր հետ ու այդպիսով դառնալ միաժամանակ թէ Ասորեստանի, թէ Մարաստանի և թէ Հայաստանի թագաւոր:

Շամիրամը մեծ յոյս ունէր, որ Արան կընդունէր իր այդ փայլուն առաջարկը, բայց սխալւել էր: Արա գեղեցիկը սաստիկ սիրում էր իր նազելի Նւարդ կնոջը, ուստի և կտրուկ կերպով մերժում է Շամիրամին:

(Հպարտ ու գոռոզ) Շամիրամը Արայի մերժումը լսելով, բարկութիւնից կատաղում է: Նա վճռում է զէնքի ոյժով կատարել իր ցանկութիւնը:

Նա իր ընդարձակ երկրներից բազմաթիւ զօրք է հաւաքում և յարձակւում Հայաստանի վրայ:

Շամիրամի անեղ բանակը (մեծ զժառուրութիւններով) հասնում է, վերջապէս, Աւարաշտան գաղտը, որ երասի գետի հիւսիսային կողմումն է:

Այդտեղ է գալիս նաև Արա գեղեցիկն իր սակաւաթիւ զօրքերով:

Պատերազմի սկզբին Շամիրամը խստիւ պատւիրում է իր զօրքերին չսպանել Արային, այլ կենդանի բռնել նրան ու բերել իր մօտ:

Սակայն, հակառակ Շամիրամի այդ կարգադրութեանը, նրա զինւորները, կռիւ ամենատաք միջոցին, չճանաչելով, սպանում են Արային:

(Աւանդութիւնն ասում է, որ) պատերազմից յետոյ, Արայի սպանւելն իմանալով, Շամիրամն սաստիկ յուզւում ու ցաւում է: Նա հրամայում է մեռելների մէջ որոնել Արայի դիակը, և գտնելուց յետոյ, մեծ սուգ է անում նրա վրայ և թաղել է տալիս մի բարձր տեղ:

Հայերը, երբ իմանում են իրանց սիրելի իշխանի մահը, սաստիկ զրգուում են և ուզում շարունակել պատերազմը: Բայց Շամիրամը նրանց հանգըստացնելու համար յայտարարում է, թէ Աստածներ կենդանացրել են Արային, և ապրում է իր մօտ, պալատում:

Արայի մահով Շամիրամը տէր է դառնում Հայաստանին: Նա Այրարատեան դաշտից գնում է Բրդնունեաց (Աղի ծով) ծովի արևելեան ափը և այնտեղ իր համար մի ամառանոց է շինել տալիս: Այդ ամառանոցը նրա անունով կոչւում է Շամիրամիակես, բայց այժմ՝ Վան: Շամիրամն իր այդ ամառանոցը շինելու համար, բոլոր գլխաւոր վարպետները բերել է տալիս Ասորեստանից, որովհետև տեղացիները զեռ հմուտ չէին լաւ պալատներ և այլ շէնքեր կառուցանելու մէջ: Նրանք մեծ մասամբ հասարակ աշխատանքներ էին կատարում:

(Շամիրամն այդտեղ շինել է տալիս բազմաթիւ

և սիրուն այգիներ, պարտէզներ ու ծաղկանոցներ, որոնց համար ջուրը բերել է տալիս բաւական հեռւից և անցկացնում քաղաքի զանազան մասերով:

Հռչակաւոր էին Շամիրամակերտի պալատներն ու բաղանիքները, ինչպէս և ապառաժների մէջ փորել տւած այլևայլ մեծութեան սենեակները, գանձարաններն ու անցքերը:

Մինչև այսօր էլ Վանում ընդամենը տառեռով հրակայական ժայռերի վրայ զրւած արձանագրութիւններ կան, որոնց մասին աւանդութիւնն ասում է, թէ Շամիրամն է փորագրել տւել:

27.

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԻԱՆԴԵԱՆ

(Թագաւոր)

I

Արա գեղեցիկի մահով հայերն իրանց ազատութիւնը կորցնում են և դառնում հարկատու ասորեստանցոյ:

Անցնում են բաւական երկար տարիներ, և ասորեստանցիք քանի գնում թուլանում ու տկարանում են:

Այդ բանից օգտւելով, Ասորեստանի հարկատու շատ ազգեր, որոնց մէջ նաև հայերը, հրաժարւում են հարկ վճարել և, մինչև անգամ, ասորեստանցիներին իրանց երկրներից զուրս քշելով, անկախ թագաւորութիւն են կազմում:

Հայերի թագաւորութիւնն այդ ժամանակից կոչւում է Հայկազանց թագաւորութիւն:

Հայկազանց թագաւորների մէջ ամենից յայտնին ու ամենից աւելի աչքի ընկնողն եղել է Երւանդեան Տիգրանը:

Հնումը հայ «երգիչները» շատ են ոգևորւել այս թագաւորով և ամեն լաւ ու գեղեցիկ յատկութիւն սրան են վերագրել:

Այդ երգիչներն այսպէս էին նկարագրում իրանց սիրած թագաւորին. «Տիգրանը յաղթանդամ, զւարթերես ու քաղցրահամբոյր մի մարդ էր, կեր ու խումի մէջ պարկեշտ ու զւարճութիւնների մէջ չափաւոր: Բացի դրանից՝ նաև խելօք, ճարտարախօս և վերին աստիճանի արդարադատ էր նա...»:

Տիգրանը յայտնի է եղել գլխաւորապէս նրանով, որ մեծ ուշադրութիւն է դարձրել հայկական զօրքի բարեկարգութեան վրայ:

Մինչև Տիգրանի թագաւոր դառնալը, հայոց զօրքը թէ թւով քիչ էր, թէ վատ զինւած և թէ շատ անվարժ պատերազմների: Նա ինչպէս հետիոտն, այնպէս էլ հեծելազօրքի թիւն է շատացնում, հին գէնքերի փոխարէն, կատարելագործւած գէնքերով զինում նրանց և խիստ կարգապահութիւն մտցնում զօրքի մէջ:

Այդպէս կարգի բերւած ու զօրեղ բանակի զլուխն անցած, Տիգրանը մի քանի պատերազմներ է մղում հարևան թագաւորների դէմ, և յաղթելով նրանց, մեծ անուն ու հռչակ է ստանում:

Հարևան թագաւորները, տեսնելով Տիգրանի ոյժն ու զօրութիւնը, սաստիկ նախանձում էին նրան և

ամեն կերպ աշխատում էին նրա բարեկամն ու դաշ-
նակիցը լինել: Իսկ ոմանք էլ չարութեամբ ցանկա-
նում էին կործանել նրա թագաւորութիւնը:

II

ՏԻԳՐԱՆՆ ՈՒ ԿԻԻՐՈՍԸ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒՄ ԵՆ

Տիգրան Երևանդեանի օրով հայերին դրացի ա-
մենաուժեղ և ամենամեծ պետութիւններն էին՝ հա-
րաւարեւելքից Մարաստանը, իսկ արեւելքից Պարս-
կաստանը: Մարաստանում թագաւորում էր նախան-
ձոտ Աժդահակը, իսկ Պարսկաստանում Աժդահակի
թուր՝ Երիտասարդ ու կտրիճ Կիւրոսը:

Կիւրոսն իր պապին չափազանց ատում էր և
մինչև անգամ մտածում էր խել նրա թագաւորու-
թիւնը:

Իր մտադրութիւնն իրագործելու համար, նա բա-
րեկամանում է և զաւեհ կապում Տիգրանի հետ:

Այդ դաշնակցութեան մասին իմանալով, Աժդա-
հակը ծանր կտակածների մէջ է ընկնում:

Չափազանց մտածելուց, նա զիշերը մի վարհու-
րելի երազ է տեսնում և հէնց նոյն զիշերն էլ, խոր-
հրդականներին ու գիտնականներին կանչելով, յուզ-
ւած պատմում է իր երազը:

«Ես, ասում է նա, գտնւում էի Հայաստանում,
որի բարձր ու ձիւնապատ լեռներից մէկի գագաթին
նստած էր մի բարձրահասակ, խիստ նազելի ու գե-
ղեցիկ կին: Երբ հիացած, սքանչացած նայում էի

այդ չքնաղ արարածին, ահա նա ծնում է երեք
կտրիճներ: Սրանցից առաջինն առիւծի վրայ հեծած՝
արեւմուտք է թռչում, երկրորդը՝ ընձի վրայ նստած՝
հիւսիս է սլանում, իսկ երրորդը՝ մի ահադին վիշապ
սանձած՝ ուղիղ արշաւում է իմ տէրութեան վրայ:
Այդ ժամանակ ես, իբր թէ գտնւում էի իմ պալատի
տանիքի վրայ, ուր ես և ձեզանից շատերը միասին
ասուածներին դոհ էինք մատուցանում: Յանկարծ
վիշապի վրայ նստողը թռաւ տանիքի վրայ և ուզում
էր ասուածներին ջարդ ու փշուր անել: Ես դայրա-
ցայ ու նետուցի նրա դէմ: Կատաղի կերպով կուե-
ցինք, առաջ նիզակներով, յետոյ սրերով ու այլ զէն-
քերով... Ես ընկայ...»:

Խորհրդականներից շատերն երազը զանազան կերպ
մեկնելուց յետոյ, համաձայնում են Աժդահակի հետ,
որ յիրաւի, հայոց և պարսից կողմից վտանգ էր
սպառնում մարերի թագաւորութեանը: Դրա առաջն
առնելու համար, նրանք խորհուրդ են տալիս Աժդա-
հակին՝ զիմել հեռեւեալ խորամանկութեան:

Աժդահակը թանկագին ընծաների հետ մի սիրա-
լիւր նամակ է ուղարկում Տիգրանին և առաջարկում
է նրան բարեկամներ դառնալ, և որպէս զի բարեկա-
մութիւնը մշտական և անկեղծ լինի՝ խնդրում է, որ
Տիգրանն իր քրոջը՝ Տիգրանուհուն իրան կնութեան
տալ:

Տիգրանը մտածելով, որ այդ խնամիրութեամբ
Հայաստանի հարաւային սահմանը մշտապէս ապա-
հովւած կարող է լինել, մեծ պատիւներով ու թան-
կագին նւէրներով իր քրոջն ուղարկում է Մարաս-
տան՝ Աժդահակին կնութեան:

Աժգահակը տեսնելով սիրասուն արքայազնուհուն՝ սաստիկ ուրախանում է և հրամայում ձոխ հարսանեկան հանգէսներ սարքել:

Տիգրանունին կարճ ժամանակի ընթացքում Աժգահակի բոլոր կանանց մէջ ամենից պատաւորն ու ամենից յարգւածն է դառնում և Տիկնանց սիկին է հռչակւում:

III

ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՒ ԱԺԴԱՀԱԿԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Երկար չեն տևում սակայն, Տիգրանունու առաջին քաղցր օրերը:

Կասկածոտ Աժգահակը սկսում է պտորել Տիգրանունու սիրտը, ասելով, որ Տիգրանի կինը, Ջարունին՝ շատ է նախանձում Տիգրանունու փառքին և զրգոում է ամուսնուն Մարաստանը նւածել, որպէսզի ինքը մարերի թագունին դառնայ:

Եղբայրասէր Տիգրանունին իսկոյն հասկանում է Աժգահակի չար պիտաւորութիւնը, նա երեսանց ոչ մի գովոնութիւն չէ ցոյց տալիս, բայց գաղտնի եղբորը լուր է ուղարկում որ շատ զգոյշ լինի:

Աժգահակը փոստ Տիգրանունու հաւատարմութեան վրայ, պատգամաւորներ է ուղարկում Տիգրանի մօտ և հրաւիրում նրան գալ իր հետ տեսակցելու:

Տիգրանն այս անգամ արդէն սաստիկ զայրացած Աժգահակի վրայ, յետ է գարձնում նրա պատգամաւորներին ու պատերազմի պատրաստւում:

Միևնոյն ժամանակ նա լուր է ուղարկում իր դաշնակից Կիւրոսին, ասելով, որ շատ լաւ առիթ է Աժգահակի վրայ յարձակելու:

Հայաստանի զանազան կողմերից բազմաթիւ զօրք հաւաքելով, Տիգրանն արշաւում է Մարաստանի վայ: Գալիս է նոյնպէս քաջ Կիւրոսն իր ընտիր զօրքերով:

Պատերազմը դեռ չսկսած, Տիգրանունին փախչում գնում է իր եղբոր մօտ:

Երկու կողմերը սոսկալի կատաղութեամբ յարձակւում են իրար վրայ: Կուրի տաք ժամանակին Տիգրանը սլանում է Աժգահակի վրայ ու նիզակի մի հարւածով տեղն ու տեղը սպանում է նրան:

Աժգահակի բանակի մի մասը կոտորւում, միւսը գերի է բռնւում, իսկ մնացածն էլ ցիր ու ցան փախչում է, թողնելով պատերազմի դաշտում անբաւ հարստութիւն:

Աժգահակի անկումով մարերի թագաւորութիւնը վերջանում է: Կիւրոսն է տիրում Մարաստանի մեծ մասին:

Այս պատերազմում Տիգրանը գերի է վերցնում Աժգահակի կնոջը՝ Անոյշ թագունուն և նրա բազմաթիւ աղջիկներին: Դրանց բոլորին նա բնակեցնում է Մասիս սարի արևելեան կողմերում:

Այս ազնւականների հետ կային նաև ուրիշ՝ մօտ տասը հազար գերիներ, որոնց նոյնպէս Մասիսի ստորոտումն են բնակեցնում:

Անոյշ թագունու ցեղը, բնակւելով այդ ընդարձակ երկրում և ունենալով իր ձեռքի տակ բազմաթիւ աշխատող ստրուկներ, ժամանակի ընթացքում

թէ մեծ հարստութիւն է զիգում և թէ դառնում է Հայաստանի յայտնի ազնական տոհմերից մէկը:

Գողթան գաւառի երգիչները դրանց Վիգապագումն են անւանել, այսինքն վիշապների սերունդ, որովհետեւ Աժդահակ՝ վիշապ է նշանակում:

Այս տոհմը Հայաստանում ճանաչւել է Մուրա-ցան անունով:

Տիգրանը Աժդահակի հետ իր գործերն այսպէս մաքրելուց յետոյ, իր շինել տւած Տիգրանակերտ քաղաքի ու գաւառի եկամուտը նւիրում է Տիգրանուհուն, որպէսզի նա էլ թագուհու վայել կեանք վարէ:

Այնուհետեւ նա, դեռ բաւական տարիներ իր ժողովուրդը խաղաղ ու հանգիստ կառավարելուց յետոյ, մեռնում է, խոր վիշապատճառելով հայ ժողովրդին:

28.

ԱՌԵՒՏՈՒՐ ԿԱՄ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդիկ առևտրի մասին նոյնպէս ոչ մի գաղափար չունէին, որովհետեւ դեռ ևս ոչ մի աւելորդ ծախելու բան չունէին: Նրանք հազիւ էին օրէցօր իրանց գլուխը պահում: ամէն ինչ այնպիսի դժարութեամբ էր ձեռք բերւում, որ ոչ ոք չէր ուզենայ իր ունեցածն ուրիշին տալ կամ ծախել:

Իսկ չունեցած բանը նրանք, փոխանակ գնելու կամ փոխարէնը մի բան վճարելու, ձեռք էին բերում գողութիւնով կամ աւազակութիւնով: Այդ եղանակով պէտք եղածը ձեռք բերելն այն աստիճան սովորական

բան էր, որ մարդիկ պարծենում էին, թէ ով և որչափ բան է գողացել կամ յափշտակել:

Սակայն, ժամանակի ընթացքում, երբ մարդիկ կարողանում են այնքան ուտելիքներ կամ առարկաներ արտադրել, որ աւելորդ էլ էր մնում, նրանք ըսկում են այդ աւելորդը միմեանց հետ փոխանակել:

Աւելի հացահատիկներ ունեցող երկրագործը, փոխանակ թողնելու որ իր աւելորդ փշանայ, տալիս էր աւելորդ ձուկ կամ խաշինք ունեցողին և նրանցից այդ իջերն առնում:

Այդպէս միմեանց հետ փոխանակելով է սկսել մարդկանց միջև առևտուրը, որ տևել է երկար դարեր, մինչև որ մարդիկ փողի կարիք են զգացել:

Փողն էլ առաջ, հիմիկւան պէս, մետաղներից չէին պատրաստում: Իբրև փող մարդիկ գործ էին ածում ընտանի անասուններ, մուշտակներ և կամ ուրիշ այնպիսի իրեր, որոնք ամէն մարդու էլ շատ պէտքական էին, ուստի և կարելի էր դրանց միշտ մի որ և է բանի հետ փոխել, կամ նրանցով բան գնել:

29.

ԿՐՕՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Նախամարդիկ, ճիշտ փոքրիկ երեխաների նման, բոլորովին անգոր էին բնութեան բազմառեսակ երևոյթները հասկանալու: Նրանք տեսնում էին, օրինակ, թէ ինչպէս փայլուն արևը դուրս է գալիս առաւօտները, բերելով իր հետ լոյս ու ջերմութիւն,

և ապա, երեկոները գնում թագնւում է հորիզոնի ետեւում. թէ ինչպէս տաք ու պայծառ ցերեկին յաջորդում է մութ ու խաւար գիշերը, և ինչպէս երկնքի վրայ պսպղում են բազմաթիւ աստղեր: Նրանք տեսնում էին, թէ ինչպէս այդ աստղերից շատերը, մանաւանդ ամառ ժամանակ, թափւում են երկնքից, բայց թէ ուր էին վայր ընկնում՝ նրանք այդ չգիտէին ու չէին էլ կարող հասկանալ:

Մարդիկ չէին կարողանում նոյնպէս հասկանալ, թէ ի՞նչ բան է լուսինը, որն ամիսը մի անգամ դուրս է գալիս երկնակամարի վրա եղջիւրի ձևով և ապա, հետզհետէ մեծանում, գաթայի ձև է ստանում:

Նոյնպէս անբացատրելի էին նախապատմական մարդկանց համար որոտը, կայծակը, քամին և այլ շատ բնական երևոյթներ:

Անկարող լինելով հասկանալ բնական երևոյթները, մարդիկ փորձով նկատում էին սակայն, որ այդ երևոյթներից շատերը օգտակար են, իսկ շատերն էլ վնասակար: Բացի դրանից՝ նրանք նկատում էին, որ միևնոյն երևոյթը երբեմն շատ օգտակար, իսկ երբեմն էլ խիստ վնասակար է: Այսպէս, օրինակ, չափաւոր ու ժամանակին եկած անձրևը շատ օգտակար է, իսկ չափից աւելի և անժամանակ եկածը հեղեղատներ է առաջացնում ու մեծ վնասներ տալիս:

Զկարողանալով բացատրել այդ բոլոր երևոյթները, մարդիկ չէին կարողանում և նրանց հասցրած վնասների առաջն առնել: Այդ պատճառով էլ նախամարդիկ սատիկ վախենում ու սարսափում էին բնութեան ամէն երևոյթներից: Իսկ վախի ու սարսափի հետևանքն այն է եղել, որ մարդիկ համարեա

թէ ամբողջ բնութիւնը պսւճամունքի առարկայ են դարձել և ամէն մի երևոյթ մի առանձին սոսւած համարել:

30.

ԲԱՐԻ ԵՒ ՉԱՐ ԱՍՏԻԱԾՆԵՐ

Մարդիկ ենթադրում էին, թէ բնութեան բոլոր երևոյթներն ու տարրերը բարի ու չար աստուածներ են, որ նրանց մէջ բարի ու չար ոգիներ են բնակւում:

Այդպիսով մարդու համար աստուածներ դարձան և՛ արեգակը, և՛ երկինքը, և՛ լուսինը, և՛ կայծակը, ինչպէս նաև գետը: Մինչև իսկ վայրի գաղաններն ու բոլոր անասուններն էլ մի-մի աստուածներ էին համարւում:

Բարի աստուածներ էին համարւում այն բոլոր երևոյթներն ու տարրերը, որոնցից մարդն օգուտ էր տեսնում, իսկ չար աստուածները նրանք էին, որոնք վնաս էին հասցնում մարդուն:

Նախապատմական մարդկանց կարծիքով բոլոր շնչաւոր ու անշունչ առարկաների մէջ մի-մի ոգի էր բնակւում և զրա համար էլ նրանք բոլորը գիտակցութիւն և հասկացողութիւն ունէին: Բացի այդ, նրանց կարծիքով, ամէն մի բան աշխարհի վրայ այդ առարկաների մէջ բնակւող ոգիների ցանկութեամբ էր կառարւում:

Եթէ, օրինակի համար, ժայռի գլխից մի քար էր վայր ընկնում ու սպանում մարդուն, մարդիկ

իսկոյն ենթադրում էին, թէ քարը վայր ընկաւ նրա մէջ ապրող ոգու ցանկութեամբ: Այդպիսով ամէն մի զժբաղդութիւն կամ բաղդաւորութիւն բնութեան մէջ ապրող ոգիներ ի կամքիցն էր կախուած: Եւ բանի որ այդ ոգիները մարդու նման կամք ու հասկացողութիւն ունէին, ուստի ենթադրում էր, որ նրանք կարող էին և խօսք հասկանալ, բան ուտել և զանազան նւէրներ ընդունել:

Այդպէս հաւատալով, մարդիկ սկսում են բարի աստուածներին խնդրել ու աղաչել, որ իրանց միշտ պաշտպանեն զանազան չարիքներից: Իսկ չար աստուածներին էլ խնդրում, աղաչում էին, որ մեղմացնեն իրանց բարկութիւնն ու չարիքներ չհասցնեն:

Ահա այս կերպով է առաջացել աստուածներին աղօթելու գաղափարը:

Բայց աղօթքները շատ անգամ անգոր էին հանդիսանում. միմիայն խնդրքով և աղաչանքով անկարելի էր լինում զժբաղդութիւնը վերացնել: Դրա համար էլ մարդիկ աշխատում էին զանազան նւէրներով շահել աստուածների սիրտը:

Ամենից շատ նրանք հոգ էին տանում, որ աստուածները քաղցած չմնային: Ուստի, ամէն անգամ ճաշելիս՝ մարդիկ աստուածներին բաժին էին հանում: Աստուածների բաժինը նրանք դնում էին մի յայտնի տեղ և հաւատացած էին, թէ աստուածները դալիս և ուտում են: Մինչև այսօր էլ կան շատ ցեղեր, որոնք դեռ ևս այդ սովորութիւնն ունեն:

Աստուածներին յատկացրած բաժինը կոչւում էր զոն, իսկ աստծուն բաժին հանելը՝ զոհաբերութիւն:

Գ Ո Ւ Ր Մ Ե Ր

Շատ անգամ ոչ միայն աղօթքով, այլ և զոհաբերութիւններով էլ անկարելի էր լինում աստուածների բարկութիւնը մեղմացնել ու զժբաղդութեան առաջն առնել: Այդ հանգամանքը նախամարդիկ բացատրում էին նրանով, թէ աստուածներն էլ, մարդկանց նման, զանազան ճաշակ ու բնաւորութիւն ունեն: Հարկաւոր է ուրեմն զիտնալ, թէ նրանցից իւրաքանչիւրին ի՞նչ ձևով պիտի աղօթել և ի՞նչ տեսակի զոհ մատուցանել:

Բացի դրանից, նրանք այնպէս էին հաւատում, թէ ամէն մի զժբաղդութիւն մի առանձին աստծու գործն է: Պէտք էր ուրեմն իմանալ, թէ այս կամ այն զժբաղդութեան դէպքում ո՞ր աստծուն դիմել: Եթէ, օրինակ, չնայած ամէն տեսակ աղօթքների ու զոհաբերութեան, հիւանդը մեռնում էր, այդ ապացոյց էր, որ հիւանդի տէրերը սխալւել են ու չեն իմացել, թէ ո՞ր աստծուն և ի՞նչպէս պէտք էր սիրաշահել: Այդ բանը չափազանց զժւար էր հասկանալ, որովհետև զրա համար անհրաժեշտ էր բոլոր աստուածների բնաւորութիւնն ու ճաշակն իմանալ:

Ընդհանուր այդպիսի տգիտութիւնից օգուտ քաղելով, դուրս էին գալիս ճարպիկ ու խորամանկ մարդիկ, որոնք միջնորդի դեր էին կատարում աստուածների ու մարդկանց միջև: Նրանք գուշակութիւններ ու մարգարէութիւններ էին անում, կախարդութիւններով կամ աղօթքներով հիւանդներ էին բժշկում և ուրիշ այդպիսի զանազան գործերով պարապում:

Այդ կարգի մարդկանց կոչում են կախարդ, վր-
նուկ և այլն անուններով:

Նկ. 31. Քուրմ:

Հնումը մարդիկ կախարդներից սաստիկ վախե-
նում էին, կարծելով թէ նրանք կարող են աստուած-
ների միջոցով ամէն տեսակ չարիքներ հասցնել: Եւ այդ
չարիքներից ու կախարդների բարկութիւնից վախե-

նալով, մարդիկ ամէն կերպ աշխատում էին նրանց
սիրտն էլ շահել զանազան նւէրներով ու ընծաներով:

Այդ զանազան տեսակի կախարդներն ու գուշա-
կողները ժամանակի ընթացքում աւելի ու աւելի մեծ
դերք ու պատիւ ստացան ազգերի մէջ և կոչւեցին
բուսմեք, այսինքն աստուածների պաշտօնեաներ:

Ինչպէս որ մի ազգի իշխանաւորները հոգ էին
տանում ժողովրդին օտար թշնամիներից պաշտպա-
նելու մասին, այնպէս էլ քուրմերն էին հոգ տանում
ժողովրդին աստուածների բարկութիւնից ու չարիք-
ներից ազատ պահելու մասին:

Քուրմերն իրանց աղօթքների և այլ արարողու-
թիւնների համար, ժողովրդից առատ վարձատրու-
թիւն էին առնում:

Հայ գիւղերում մինչև այսօր էլ դեռ կան կա-
խարդներ, որոնք յայտնի են «գրբաց», «նեա դնող»,
«աղօթող», «թիզ չափող» և այլ անուններով: Նրանք
աղօթքներով ու զանազան միջոցներով հիւանդներ
են բժշկում, գուշակութիւններ անում ու այլ և այլ
կախարդութիւններ անում: Տգէտ ժողովուրդը դեռ
այսօր էլ դրանցից վախենում է և մեծ յարգանքով
ու պատուով է վերաբերում:

32.

ԿՈՒՆՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդիկ կամենալով իրանց պաշտած ան-
տեսանելի աստուածներին մշտապէս տեսնել, սկսել են
փայտից, քարից ու մետաղներից էլ աստուածներ շինել:
Ձեռքով շինւած աստուածները կոչւում են կուռքեր:

Բնութեան ամէն մի երևոյթը պատկերացնելու համար, մի առանձին կուռք էին շինում: Այսպէս՝

Նկ. 32. Կուռք-հրէշ:

քամին, որոտը, երաշտը և ուրիշ շատ բնական երեւոյթները նրանք առանձին-առանձին կուռքերով էին պատկերացնում:

Կուռքեր պաշտելը կոչւում է կուսպաւսութիւն: Քանի դեռ մարդիկ լաւ գործիքներ չունէին ու վարժ չէին նկարելու և քանդակելու արւեստներին, նրանց շինած կուռքերը չափազանց տձև, կոշտ ու կոպիտ բաներ էին: Բացի դրանից՝ մարդիկ աշխատում էին իրանց շինած կուռքերին այնպիսի մի կենդանի արարածի կերպարանք տալ, որ ոչ մի կենդանու չը նմանւեն: Այսպէս, կուռքի գլուխը մարդու էին նմանեցնում, իսկ մարմինը՝ մի շատ հսկայական թեւաւոր եզի և այլն:

Շատ անգամ այդ հրէշանման կուռքերին այնպիսի զարհուրելի կերպարանքով էին շինում, որ նայողին միմիայն վախ ու սարսափ կարող էին ազդել:

Նկ. 33. Փիւնիկեան կուռք:

Ժամանակի ընթացքում, երբ մարդիկ հետզհետէ վարժւեցին քանդակագործութեան արւեստին, նրանք սկսեցին իրանց կուռքերն աւելի ու աւելի գեղեցիկ կերպարանքով շինել:

Աւելի ուշ ժամանակներում, մարդիկ տեսնելով, որ աշխարհիս բոլոր կենդանի արարածներին ամենագեղեցիկը մարդն է, սկսեցին իրանց կուռքերը միմիայն մարդու կերպարանքով շինել: Նրանք այդ ժամանակ աշխատում էին իրանց կուռքերն ամենագեղեցիկ աղամարդու կամ կնոջ նմանեցնել: Այդ տեսակի կուռքերը շինւում էին գլխաւորաբար մարմար քարից և

բրոնզից, երբեմն նոյնիսկ ոսկուց ու արծաթից:

Այդպիսի կուռքերն արձան են կոչուում:

Արձաններ շինելու արւեստը սաստիկ զարգացած էր Յունաստանում: Հազարաւոր տարիներ առաջ այնտեղ շինւած մարմարէ արձանները մինչև այսօր

Նկ. 34. Ապոլլոնի արձանը:

էլ պահուում են մուզէյներում և նայողին հիացմունք պատճառում:

Հայերն էլ շատ հնումը իրանց կուռքերը կամ արձաններն ունէին: Դրանցից իրանց գեղեցկութեամբ

յայտնի էին Անահիտն ու Աստղիկը:

Կուռքերին սկզբում մարդիկ դնում էին բացօդեայ մի որևէ բլրի գագաթին, կամ գետի եզերքին և կամ անտառի մէջ: Այդ տեղերումն էլ մարդիկ հաւաքւում էին, որոշ ժամանակներում, իրանց պաշտամունքը կատարելու և քուրմերի միջոցով աստուածների պատգամները լսելու:

Ժամանակի ընթացքում, մարդիկ կուռքերին յատուկ բնակարաններ շինեցին, որ մեհեանքներ կոչւեցին: Մեհեանքներում էին պահուում կուռքերը, այնտեղ էին քուրմերը կատարում իրանց կրօնական արարողութիւններն ու ժողովրդի բերած զոհաբերութիւնները:

43.

ՄԱՐԴԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդիկ երբեմն կենդանի մարդկանց էլ էին աստուածացնում: Դրանք լինում էին մեծ մասամբ ցեղի կամ ազգի այն իշխաններն ու թագաւորները, որ ամենից աւելի դաժան և ահուկ բնաւորութիւն էին ունենում:

Այդպիսիներից մարդիկ սաստիկ վախենում ու սարսափում էին: Իսկ ինչոր նախամարդուն վախ էր ազդում, նա էլ պաշտամունքի առարկայ էր դառնում:

Այդ կարգի մարդկանց այնպիսի գերբնական յատկութիւններ էին վերագրում, որպիսին մարդկանց կարծիքով, միմիայն աստուածները կարող են ունենալ:

Մարդիկ չէին կարողանում հաւատալ, օրինակ, թէ ամբողջ կեանքում ժողովրդին տանջող դաժան իշխանն ու թագաւորը կարող են, ուրիշ մարդկանց նման, մեռնել և այլևս փաստ չհասցնել: Նրանք չէին

հաւատում նոյնպէս, թէ այդ բռնակալները սովորական մարդկանց նման են ծնւել:

Եւ այդպիսի աստուածացրած իշխանների կամ թագաւորների մասին, մանաւանդ զրանց մահից յետոյ, մարդիկ հազար ու մի առասպելներ էին յօրինում իրանց վառ երկակայութեամբ և պատմում սերունդից սերունդ:

Վ Ա Հ Ա Գ Ն

Հայ ժողովուրդն էլ շատ հին ժամանակներում իր թագաւորներից մի քանիսին աստուածացրել ու պաշտել է:

Այդպիսիներից մէկն է եղել Վահագն թագաւորը:

Վահագնը Տիգրան Երւանդեանի մեծ որդին ու յաջորդն էր: Դեռ հօր կենդանութեան ժամանակ, նա զանազան պատերազմների մէջ ցոյց տւած քաջագործութիւններովը մեծ անուն էր հանել և ժողովրդի սիրելին դառել:

Վահագնի մասին, հնումը, հայ երգիչները շատ ու շատ բաներ են պատմել ու երգել: Պատմում էին, օրինակ, որ նա կատաղի կռիւ է մղել վիշապների (թերեւ Մարաստանից գաղթած Աթահակի ցեղի) դէմ ու յաղթելով նրանց, Վիշապախաղ անունն է ստացել:

Վահագնի օրերում, հայերը հեթանոս էին. նրանք պաշտում էին բնութիւնը՝ երկինքն ու երկիրը՝ ինչպէս նաև գեղեցիկ ու քաջ մարդկանց:

Հեթանոս հայն ամէն առաւօտ ծագող արեւին էր երկրպագում ու աղօթում և նրան էր ընդունում բո-

լոր բարիքների պատճառը: Նա ամենից աւելի սիրում էր արեւաստւածը:

Հէնց այդ էր պատճառը, որ նրանք իրանց չափից դուրս սիրած մարդուն համեմատում էին արեւաստծու հետ: Այսպէս Վահագնի ծնունդը նրանք մարդկային չէին համարում, այլ աստուծային:

Ահա թէ ինչպէս Գողթան գաւառի երգիչները հնումը երգել են Վահագնի ծնունդը*):

Երկնեց երկին և երկիր,
Երկնեց և ծով ծիրանի,
Եւ եղեգնիկը կարմիր
Երկնեց ծովում ծիրանի:

Ծուխ է դուրս գալիս եղեգան փողից
Բոց է դուրս գալիս եղեգան փողից:

Բոց է պատել կարմիր եղեգնիկ,
Բոց է դարձել և ծով ծիրանի,
Կարմիր բոցիցն ահա մի մանկիկ.
Վահագն ահա մանուկ գեղանի:

Բոց մօրուքով,
Հուր շրթունքով:

*) Մենք փոխանակ այստեղ գնելու Գողթան երգիչների երգած «Երկնէր երկին և երկիր» զրբար բանաստեղծութիւնը, որ անմատչելի է աշակերտներին, «Գեղարւեստ» հանդէսից արտատպելով՝ տեղ ենք տալիս մեր յայտնի բանաստեղծ Յովհ. Յովհաննիսեանի նոյնանուն բանաստեղծութեանը, որը շատ հարազատ և միևնոյն ժամանակ շատ գեղեցիկ կերպով պատկերացնում է դիւցազն Վահագնի առասպելական ծնունդը:

Հուրհեր գլխին հրեղէն պսակ
Եւ աչերն են գոյգ արեգակ:

Այեծուք ծովի ծիրանի ալիք
Գնում են գալիս, ծեծում են ափունք,
Ահեղամուռնչ գոռում է մանկիկ,
Սաստում են ալեացն հրավառ շրթունք:

Վահագն ծնաւ, լոեցէք ալիք,
Դու ծովահալած, դադար առ, մըրիկ:
Թևերն ոսկեհուռ, հրահեր բաշով,
Նժոյգը տակին՝ սլացաւ վերև,—
Երեսդ ծածկիր համեստ շղարշով,
Տես՝ ով է գալիս, և դու, հուր արև:
Գլուխդ ալևոր, քաջածին Մասիս,
Դու էլ խոնարհիր, Վահագն է գալիս:
Երկինք ու երկիր և ծիրանի ծով
Աւետում են քեզ ցաւերի դու ծով:
Յնծա, բիւր վիշապ Հայաստան աշխարհ,
Փրկութեան արև — Վահագնիդ տեսար:

Վահագն աստծու մասին պատմում էին նաև որ նա
մի օր գնացել է Ասորեստանի Բարշամ աստծուց յարդ
է գողացել: Երկնքի երեսով փախչելիս յարդը թափ-
վելու է, որից մի մեծ սպիտակ հետք է գոյանում և
որը, իբր թէ, մինչև այսօր էլ երևում է երկնքի երեսին
ու կոչւում է դամասկոսի կամ յարգոյի ճանա-
պարհ:

Վահագն թագաւորին ասուածացնելով, հայերը
նրա անունով Աշտիշատում մի տաճար էին շինել և այն-
տեղ դրել նրա պղնձէ արձանը: Այդ տաճարը կոչւում
էր Վահագնի սեկեակ կամ Վահեկանեան մեհեան:

Տարւայ որոշ օրերում, Հայաստանի ամէն կող-

մերից աշտեղ հազարաւոր մարդիկ ուխտի էին գը-
նում և խնդրում նրանից առողջութիւն, քաջութիւն,
անուշ ձայն և ամէն տեսակ բարիք:

Վահագնի ժառանգներն այդ տաճարի քրմա-
պետներն ու քրմերն էին, որի եկամուտով էլ, այ-
սինքն նւէրներով, նրանք ապրում էին:

35.

Լ Ե Ջ Ո Ւ

Նախապատմական մարդիկ սկզբում իրանց խօ-
սելու եղանակով բոլորովին չէին տարբերում փոքր
երեխաներից: Նրանք էլ իրանց միտքը հասկացնում
էին միմիայն ձայներ ու բացականչութիւններ ար-
ձակելով և դէմքի ու ձեռքերի շարժումներով:

Եթէ, օրինակ, մէկն ուզում էր իր ընկերներին
զգուշացնել, թէ այսինչ տեղում արջ, գայլ կամ մի
ուրիշ գազան կայ, նա այդ գազանի նման մոնչում
էր ու դէմքը ծռում ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ
մարդիկ, այդ գազաններին պատահելիս, սարսափից
կարող են անել:

Այդ եղանակով միմեանց հետ խօսելով, նախա-
մարդիկ էլ, փոքր երեխաների նման, շանը ասում
էին «հաւ-հաւ», կատուին՝ «միաու», թռչունին՝ «ճիւ-
ճիւ», նրա ձագուկին՝ «ծիւ-ծիւ» և այլն:

Նոյն ձևով նրանք խօսքեր էին հնարում նաև
բնութեան զանազան երևոյթների և այլ առարկա-
ների համար:

Հէնց այդ ձայներից ու զանազան բացականչու-

թիւներէից է, որ հետզհետէ, երկար դարերի ընթացքում, կազմուել ու դարգացել է մարդկային լեզուն: Եւ քանի մարդկանց կեանքը բարդացել, այնքան էլ նրանց լեզուն և ոճը հարստացել են:

Շատ անգամ մարդիկ միեւնոյն բառը տարբեր շեշտով և եղանակով արտասանելով, տարբեր էլ միտք էին յայտնում: Այսպէս՝ երբ կամենում էին ասել, որ այսինչ բանը շատ հեռու է գտնուում, ասում էին՝ հեռո՛ւու, իսկ ռաճ մեծ ասելու տեղ, ասում էին մեճեճ, և այլն:

Ամէն մի ցեղ, իր ապրած երկրի կլիմայի ու վարած կեանքի համաձայն, իր յատուկ լեզուն էր հնարում: Իսկ լեզուների կազմակերպւելու հետ միասին կազմակերպւում էին բազմաթիւ և զանազան ազգերը:

36.

Գ Ի Ր

Մարդիկ գրել սովորել են շատ աւելի ուշ ժամանակներում: Եւ սկզբում գիրը բոլորովին այն չէր, ինչոր այսօրւան մեր գործածածն է:

Առաջ մարդիկ, կամենալով նշանների միջոցով այս կամ այն առարկայի մասին մի որ և է միտք

Նկ. 35. Հերոգլիֆներ (պատկերագրեր):

արտայայտել, նկարում էին այդ առարկան: Եթէ օրինակ, ուզում էին ասել, թէ կովերը, ձիերը, կամ մարդիկ զնացել են, նրանք գնացող կով, ձի և մարդ էին նկարում: Իսկ եթէ ուզում էին ասել, թէ մարդիկ միմեանց հանդիպեցին, կամ թէ միմեանցից բաժանեցին, նկարում էին դէմ առ դէմ եկող, կամ միմեանցից հեռացող մարդկանց պատկերներ:

Որովհետեւ այն ժամանակ մարդիկ գեռ ոչ թուղթ ոչ մատիտ և ոչ էլ ուրիշ նկարելու որևէ բան ունէին, ուստի նրանք նկարում էին փորագրելով: Փորագրում էին փայտի, կաւի և քարի վրայ:

Փորագրւած նշաններով գրւած գիրը կոչւում է հերոգլիֆ:

Հերոգլիֆով գրելը շատ հեշտ բան չէր և անգին ժամանակ էր խլում: Մարդիկ, կամենալով աւելի արագ գրել, սկսում են հետզհետէ կրճատւած նշաններով գրել, այսինքն՝ ամբողջ առարկայի փոխարէն, նրա մի մասն էին միայն նկարում: Այսպէս՝ մի ամբողջ թռչունի կամ անասունի տեղ՝ նկարում էին նրա գլուխը, մի ոտը, կտուցը կամ աչքը:

Այդպիսի բազմաթիւ կրճատումների հետևանքն այն է եղել, որ ժամանակի ընթացքում մի բոլորովին ուրիշ տեսակի գիր է ստացւել, այնպիսի գիր, որը հերոգլիֆին չէր նմանում:

Այդ նոր տեսակի գրերը կամ տառերը շատ նման են մեխերի կամ սեպերի, և այդ պատճառով էլ կոչւել են սեպաձեւ տառեր կամ սեպագրեր:

Հայաստանում էլ շատ հին ժամանակներում սեպաձեւ տառերով էին գրում:

Աւելի ուշ, մարդիկ քարի, փայտի ու կաւի փո-

խարէն, գրելու համար գործ էին ածում կաշի. կաշի խիստ բարակացրած ու նուրբ տեսակը կոչւում է մագաղաթ:

37.

Ա Ռ Ա Ս Պ Ե Լ Ն Ե Ր

Հազարաւոր տարիներ անցնելուց յետոյ, երբ ցեղերն ու ազգերը կազմակերպւել էին ու իրանց համար ապահով վիճակ ստեղծել, մարդիկ սկսում են իրանց հեռաւոր անցեալով հետաքրքրւել: Ամենքն էլ փափագում են իմանալու թէ երբ և որտեղից է առաջ եկել իր ազգը, ովքեր են եղել իր նախահայրերը և այլն:

Այդ ժամանակ ահա, ամէն մի ժողովուրդ աշխատել է երեւակայութեամբ զանազան պատմութիւններ հնարել իր նախնիքների մասին և աւանդել սերնդից սերունդ:

Շատ դէպքերում այդ պատմութիւնները միանգամայն զուրկ էին որեւէ ճշտութիւնից: Նրանք պարզապէս վառ երեւակայութեամբ յօրինւած բաներ էին:

Իսկ շատ անգամ էլ մի որ և է իսկական դէպք այն աստիճան ծաղկեցնում էին, որ նոյնպէս խիստ հեռանում էր ճշմարիտ պատմութիւնից:

Այն պատմութիւնները, որոնք զուտ երեւակայութեան արդիւնք են, կոչւում են աւաւայելներ: Իսկ նրանք, որոնք մի որոշ չափով խառն են իսկական եղելութիւններով՝ կոչւում են աւանդութիւններ:

Ամէն մի ժողովուրդ իր ազգի ծագումի ու ան-

յիշելի անցեալի մասին շատ ու շատ այդ կարգի պատմութիւններ է յօրինել:

Այդ կարգի պատմութիւններից են Հայկի, Արամի, Արա գեղեցիկի, Տիգրանի և Վահագնի մասին պատմածները: Կան և շատ ուրիշները, որ համեմատաբար աւելի նոր ծագումն ունեն:

38.

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Կ

I

Արեւակունիների տիպաբանութիւնը

Հայկազանց Վահագն թագաւորի մեռնելուց բաւական ժամանակ յետոյ, Հայաստանին ու նրա դրացի բոլոր երկրներին տէր է դառնում մակեդոնացիների Ալեքսանդր-Մեծ հռչակաւոր թագաւորը:

Սակայն, երբ Մեծն-Ալեքսանդրը մեռնում է, հպատակ ազգերը միմեանց յետեից գլուխ են բարձրացնում և մի-մի առանձին թագաւորութիւն հաստատում:

Այդ նորակազմ թագաւորութիւններից ամենից նշանաւորն ու զօրաւորը պարթեւների երկում կազմածն էր, որը գտնւում էր Կասպից ծովի հարաւարեւելեան կողմում: Պարթեական բոլոր թագաւորները կոչւում էին Արեւի, որ նշանակում է թագաւոր. իսկ թագաւորական ամբողջ ցեղը կոչւում էր Արեւակունաց ցեղ կամ Արեւակունիք:

Արշակունիներից շատ մեծ անուն ստացաւ մա-

նաւանդ մէկը, որին ժողովուրդը, իր կատարած քաղաքործութիւնների և քաղցր վարմունքի համար՝ Մեծն Արեւիկ էր անւանում:

Նա Միջագետքից դուրս էր քշել մակեդոնացիներին ու տէր դառել Մարաստանին և Ասորեստանին:

Որքան մակեդոնացիները իրանց հպատակներին նեղում էին, այնքան Մեծն Արշակը աւելի քաղցր էր վարւում իր հպատակների հետ, որով գրաւում էր թէ՛ իր և թէ՛ հարեան ժողովրդների սիրտը:

Հայերը, որ շատ նեղւած էին մակեդոնացիների դրած ծանր հարկերից ու բռնութիւններից, իմանալով Մեծն Արշակի այդ քաղցր վերաբերմունքը, դիմում են նրան ու խնդրում, որ նա զայն ու իրանց երկրին էլ տիրապետի:

Մեծն Արշակն օգտւելով հայերի հրաւերից, առանց ուշանալու, իր Վաղարշակ եղբորը մի գունդ զօրք է տալիս և ուղարկում է Հայաստան թագաւորելու:

Վաղարշակին դիմաւորում է Բագրատ իշխանն իր զօրքերով, հետը տանելով նրա համար թանկագին ընծաներ: Բացի այդ՝ Բագրատը Վաղարշակի գլխին է դնում Հայկազանց թագը և պսակում նրան Հայաստանի թագաւոր:

Այսպէս է պատմում մեզ ժողովրդական աւանդութիւնը՝ Արեւիկունիների թագաւորութեան սկզբնաւորութեան մասին Հայաստանում:

Վաղարշակը Հայաստանի թագաւոր դառնալուց յետոյ, մի շարք պատերազմներ է մղում հարեան ազգերի դէմ, որոնք չուզենալով Վաղարշակին թագաւոր ճանաչել, շարունակ յարձակւում էին Հայաս-

տանի վրայ ու անհանգիստ անում:

Այսպէս օրինակ՝ Կապադովկիայի Մուրիսլիկէս իշխանը, անցնելով այլ և այլ մանր ազգերի գլուխը՝ զէնք էր բարձրացրել հայոց նոր թագաւորի դէմ և ուզում էր սպանել նրան:

Վաղարշակը Երասխ գետի ափին, Արմաւիրի մօտ, իր զօրքը վարժեցնելուց ու կարգի դնելուց յետոյ, գնում է Մորփիւղիկէսի դէմ: Նփրատ գետի արեւմտեան կողմում թշնամիները հանդիպում են իրար և սկսւում է կատաղի պատերազմ: Մորփիւղիկէսը պաշարելով Վաղարշակին՝ մահ էր սպառնում, բայց հայ իշխանները տեսնելով վտանգը, ընկնում են թըշնամու վրայ, սպանում Մորփիւղիկէսին և ազատում իրանց նոր թագաւորին:

Այս առաջին յաջողութիւնից խրախուսւած՝ Վաղարշակն իր զօրքերով արշաւում է Հայաստանի հիւսիսային կողմերն ասպատակող ցեղերի վրայ և դուրս քշում նրանց Հայաստանի սահմաններից և այսպէս խաղաղացնում իր երկիրը:

II

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԳԻԻՏԸ

(Մ. Խորենացու պատմածի համաձայն)

Մովսէս Խորենացի պատմիչը, որ ազգային աւանդութիւններն է գրի առել, պատմում է, որ երբ Վաղարշակն իր թագաւորական աթոռը հաստատում է Միջագետքի Մծբին քաղաքում, հետամուտ է լինում իմանալու, թէ ովքեր են եղել Հայաստանի հին

բնակիչները, ի՞նչ կարգեր, ի՞նչ սովորութիւններ են ունեցել նրանք:

Ոչ մի գրաւոր կամ բանաւոր տեղեկութիւն չը գտնելով, Վաղարշակը՝ Մար-Աբաս Կասիմա անուանով ասորի գիտնականին, որը ծանօթ է եղել բաբելական ու յունական լեզուներին, ուղարկում է Նինւէ, Մեծն Արշակի մօտ և խնդրում է՝ թոյլ տալ նրան արքունի դիւանատանը փնտրելու իր ուզածը:

Գրած նամակում Վաղարշակը յայտնում է հետեւալը. «Եղբայր, չի երևում, որ այստեղ (Հայաստանում) սրանից առաջ որևէ կարգ եղած լինի և ոչ էլ մեհեանների պաշտամունք, յայտնի չէ, թէ ո՞վ է եղել այս աշխարհի գլխաւորներից առաջինն ու վերջինը, ոչ մի օրինաւոր բան չկայ, այլ ամէն ինչ տակն ու վրայ է եւ վայրենի»:

Մար-Աբասը, Մեծն Արշակի թոյլտուութեամբ փրնտրում է Նինւէի արքունի դիւանատանը և վերջի վերջոյ մի հին գրածք է գտնում: Այդ գրածքը վերաբերում է Հայկի և նրա ցեղի բոլոր նահապետների, իշխանների և թագաւորների կատարած գործերին:

Մար-Աբասն իր այդ գիւտը բերում, յանձնում է Վաղարշակին, որը դրա մի քանի մասերը քարերի վրայ փորագրել տալով՝ հրամայում է նրանց կանգնեցնել քաղաքների փողոցներում, որպէսզի մարդիկ ծանօթանան իրանց նախապապերի գործերի հետ, իսկ մի մասն էլ մեծ խնամքով պահ է տալիս իր արքունական դիւանատան մէջ:

III

ՎԱՂԱՐՇԱԿԸ ՆՈՐ ՕՐԷՆՔՆԵՐ Է ԴՆՈՒՄ

Այժմ երբ արդէն Վաղարշակը ծանօթանում է Հայաստանի անցեալի հետ, նա մտածում է և ներկայի ու ապագայի մասին: Նա գիտէր, որ առանց օրէնքների, կարգերի ու կանոնների ոչ մի երկիր չէր կարող հարստանալ, զարգանալ, ուստի վճռում է այդ պակասները լրացնել:

Նա ամենից առաջ սահմանում է այլ և այլ պաշտօններ, ինչպէս թագաւորական պալատի մէջ, այնպէս էլ ուրիշ գործերի համար: Այդ պաշտօնները նա տալիս է ցեղապետներին ու իշխաններին:

Պաշտօնների այս կերպ բաժանումից, առաջւայ բոլոր ցեղապետ իշխանները այլևս կոչւում են նախարարներ:

Նախարարները բաժանւում էին երկու կարգի՝ մեծ եւ փոքր:

Վաղարշակն իրաւունք է տալիս Բագրատ իշխանին մարգարիտներով ու թանկագին քարերով զարգարւած՝ վարսակալ կրել, նրա ցեղին է վերապահում հայոց թագաւորների գլխին թագ դնելու ամենամեծ պատիւը:

Այս Բագրատից էր առաջացել Բագրատունիների յայտնի և հարուստ նախարարութիւնը:

Բագրատ իշխանից յետոյ, Վաղարշակը մեծ պատիւներ է տալիս Աժդահակի ցեղից՝ Մուրացան նախարարին ու նրան իր եկրորդն է նշանակում, այսինքն՝ երբ նախարարները թագաւորի մօտ ժողովի կամ

խնջոյքի հաւաքւէին, Մուրացանը անմիջապէս նրա կողքին պիտի նստէր, յետոյ միայն միւս նախարարները՝ իրանց կարգով:

Արծունիներին նա պաշտօն է տալիս՝ թագաւորի առջևից արծւէնշան գրօշակը տանել, իսկ Վաւաթնունիներին՝ որսի վերակացու է կարգում:

Բացի դրանցից, Վաղարշակն առանձին-առանձին պաշտօնեաներ է նշանակում զօրանոցների, հաւանոցների, ամառանոցների և ուրիշ բազմաթիւ կարեւոր գործերի վրայ:

Այսպէս բոլոր աչքի ընկնող պաշտօնները եկւոր նախարարներին տալուց ու նրանց սիրտը գրաւելուց յետոյ, Վաղարշակը չէ մոռանում նաև Հայկի ցեղին: Նա դրանց քաջերից ու հաւատարիմներից ընտրում ու կազմում է իր պալատի պահապան զօրքը, որ կոչւում է Ոսան գունդ:

Ամենապատուաւոր պաշտօններից մէկն էլ քրմութիւնն էր, որը Վաղարշակը յանձնում է Վահեռունեաց ցեղին. յետոյ Հայաստանի ամենահին քաղաքում — Արմաւիրում մեհեաններ է շինել տալիս և նրան Սրբազան քաղաք յայտարարում:

Այդտեղ էր, որ նա արևի և լուսնի պատւին արձաններ է կանգնեցնել տալիս: ✓

IV

Վաղարշակն ի՞նչպէս է կառավարում Հայաստանը

Այս բոլոր գործերի հետ, Վաղարշակը չէ մոռանում հետզհետէ կարգի բերել նաև իր զօրաբանակը:

Նա իր զօրքի ընդհանուր հրամանատար, ինչպէս և բոլոր հեծելազօրքի պէս է նշանակում Բագրատ նախարարին, իսկ Մուրացան նախարարին է յանձնում հետևակ զօրքերի կառավարութիւնը: Դրանք էլ իրանց օգնականներն ունէին:

Նա Հայաստանը բաժանում է նահանգների եւ գաւառների և դրանց կառավարութիւնը յանձնում գանազան նախարարների:

Այն նախարարները, որ ապրում էին սահմանների վրայ, պարտաւոր էին իրանց բանակը միշտ կազմ ու պատրաստ պահել, որպէսզի թշնամիների յարձակման դէպքում՝ կարող լինէին հայրենիքը պաշտպանել:

Սահմանապահ նախարարներից գլխաւորներն էին հետևեալները — հիւսիսում՝ Գուգարաց բդեշխը, հիւսիս-արևելքում՝ Սիսակեանները, հարաւ-արևելքում՝ Կազմեանները, հարաւում՝ Աղանեաց բդեշխը, իսկ արևմուտքում՝ Անգեղ տոհմը, որի համբաւաւոր ներկայացուցիչը Տորք իշխանն էր:

Վաղարշակն իր դրած օրէնքների գործադրութեան վրայ հսկելու համար, թէ գիւղերում և թէ քաղաքներում, առանձին-առանձին դատարաններ է նշանակում:

Նա մինչև անգամ իր պալատում երկու մարդու պաշտօն է տալիս, որոնցից մէկը պարտաւոր էր յիշեցնել թագաւորին իր գործած անիրաւութիւնները, իսկ միւսը՝ յանցաւորներին պատժելը:

Այս բոլոր գործերը կարգ ու կանոնի տակ դնելուց յետոյ, Վաղարշակը չէ մոռանում և միշտ կարևոր բան, այսինքն գահաժառանգութեան խնդիրը,

որը կարող էր, իր մահից յետոյ, պատճառ դառնալ արիւնահեղութիւնների:

Նա կարգադրում է, որ թագաւորի մօտ մնայ միայն անդրանիկ որդին, իսկ միւս որդիներն ու ազգականները՝ ուրիշ աւելի հեռու նահանգներում ապրեն:

Այսպիսով Վաղարշակն իր թագաւորութեան աւելի քան 20 տարւայ ընթացքում այնպիսի կարգեր և օրէնքներ է սահմանում հայոց աշխարհի համար, որոնք մինչև այդ ժամանակ միանգամայն անծանօթ էին հայ ժողովրդին:

44.

ԱՐՏԱՇԵՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ

Արշակունիները թէև հետզհետէ բազմաթիւ երկրների տէր են դառնում, բայց դրանցից իւրաքանչիւրն ունէր իր առանձին թագաւոր:

Այդ թագաւորների մէջ առաջին տեղն էր բռնում պարթեականները, իսկ երկրորդ տեղը՝ Հայաստանինը:

Վաղարշակի թոռ, Արտաշէսը, որ Հայաստանում էր թագաւորում, մի հպարտ ու պատերազմասէր մարդ էր: Նա իր հօր, Արշակի գահը նստելուն պէս, ցանկանում է թագաւորների թագաւոր դառնալ, ուրիշ խօսքով՝ խլել պարթեաց թագաւորից առաջնութեան պատիւը:

Հէնց այդ պատճառով էլ, նա յարձակում է իր ազգակից Արշական թագաւորի վրայ և խլում նրանից ինչպէս առաջնութեան, նոյնպէս էլ փող կտրելու

իրաւունքը: Պարթեաց երկրում նա իր համար մինչև անգամ պալատ է շինել տալիս ու իր պատկերով է փող կտրում:

Արտաշէսն այս յաջողութիւնից խրախուսւած, վճռում է արշաւել դէպի արևմուտք՝ նւաճելու համար Փոքր Ասիայի մանր-մունր ազգերը և յետոյ, Մեծ ծովի (Միջերկրական) վրայ նաւարկելով՝ գնալ հասնել հեռաւոր Յունաստան և տիրել այդ գեղեցիկ երկրին:

Նա իր այս միտքն իրագործելու համար, նախ Տիգրան որդուն Արարատեան երկրի վրայ թագաւոր է կարգում, յետոյ Հայաստանի հիւսիսային երկիրները՝ Պոնտոսն ու Կովկասը յանձնում է իր դաշնակից Պոնտացի Միհրդատ իշխանին և նրան կնուծեան է տալիս իր Արտաշատայ աղջիկը:

Այդ բոլորը կարգադրելուց յետոյ, իր հպատակ ազգերից նա անթիւ, անհամար զօրք է հաւաքում և արշաւում է դէպի արևմուտք:

Արտաշէսի զօրքի թւի մասին պատմում են, որ եթէ իւրաքանչիւր զինուոր միևնոյն տեղը մի քար զցէր՝ այդ տեղում ահագին բլուր կը ձևանար, որ երբ գետից ջուր խմէին՝ գետը ցամաքելու աստիճան կը պակասէր: Պատմում էին նաև, որ երբ այդ զօրքերը մի-մի նետ էին արձակում, արևը խաւար, և լոյս-ցերեկը մութ էր դառնում: Նրա զօրքերը այնքան բազրեկը մութ էր դառնում: Նրա զօրքերը այնքան բազմաթիւ էին, որ անկարելի էր համարել, ուստի չափելով էին միայն կարողանում որոշել քանակը:

Այս ոյժերով Արտաշէսը որտեղից որ անցել է, բոլոր թագաւորներն ահ ու սարսափի մէջ են ընկել և շատերը երկիւղից ընդ առաջ գալով՝ թանկագին ընծաներ են մատուցել և իրանց հպատակութիւնը յայտնել:

Արտաշէսը տիրելով Փոքր Ասիայի շատ երկրներին, այդ տեղերից պղնձից ձուլւած ու ոսկեղօծ շատ կուռքեր է ուղարկել Արմաւիր և հրամայել է, նրանց կանգնեցնեն այլ և այլ մեհեանների մէջ:

Այս Արշակունի աշխարհակալը վերջապէս հասնում է Մեծ ծովի եզերքը և իր նաւերով անցնում ծովի արեւմտեան ափը— Յունաստան: Նա այնտեղ, շատ հարուստ քաղաքներ, մեծ ու փոքր զիւղեր աւերելուց, քանդելուց յետոյ, բազմաթիւ յունական կուռքեր է Հայաստան ուղարկում, որոնք նոյնպէս զետեղւում են հայոց աստուածների կողքին:

Այս ան ու սարսափ ազդող Արտաշէսը, երբ պատրաստւում էր աւելի ու աւելի հեռու՝ մինչև Հրեւոյն գնալ, խորամանկ հռոմայեցիք, փոխանակ պատերազմելու, առատ ու փայլուն ոսկիներով կաշառում են նրա զինուորականներին ու նրանց ձեռքով սպանել տալիս այդ յանդուգն մարդուն:

Հպարտ ու փառասէր թագաւորը մեռնելիս՝ հետեւալ բացականչութիւնն է անում. «Աւաղ փառացի անցաւորի»:

45.

ԵՐԻԱՆԴ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

1

ԱՐՏԱՇԷՍԻ ՓԱՆՈՒՍՏԸ

Արտաշէս 1-ի մահից յետոյ, Արշակունեաց գահի վրայ մի շարք թագաւորներ են նստում: Այդ թագա-

ւորներից Սանատրուկը որսի ժամանակ պատահամբ սպանւում է:

Եււանդ Արշակունի նախարարը, որ Սանատրուկի հեռաւոր ազգականն էր, հայ նախարարների մեծ մասի սիրտը գրաւելով՝ թագաւորական գահի վրայ է բարձրանում:

Սակայն Բագրատունի նախարարներից ոչ մէկը յանձն չէ առնում նրա գլխին թագ գնել. որովհետեւ Վաղարշակի դրած օրէնքի համաձայն, թագաւորելու իրաւունքը պատկանում էր միմիայն Սանատրուկի ժառանգներին:

Այդպիսով Եււանդի ու Բագրատունի նախարարների յարաբերութիւնները հետզհետէ լարւում էին:

Եււանդը կասկածելով, որ մի գուցէ Սանատրուկի ժառանգները նախարարների օգնութեամբ փորձեն իրանց հօր գահին տէր դառնալ, հրամայում է բոլորին կոտորել:

Այդ կոտորածից ազատւում է միայն մի մանուկ՝ Արտաշէս անուկով, որի ծծմայրը գաղտագողի փախցնում է նրան ու թաքցնում Կապուտան ծովի (Ուրմիոյ լիճ) մօտերը՝ Հէր գաւառում:

Բագրատունեաց ցեղից Սմբատ Բիւրաշեանը, որ մի շատ յանդուգն ու քաջ նախարար էր, կոտորածի և Արտաշէսի փախուստի լուրն ստանալով, վճռում է մանուկ Արտաշէսին պաշտպան հանդիսանալ:

Նա իր երկու աղջիկներին՝ Սմբատանոյշին ու Սմբատուհուն Սպեւ գաւառի իր հայրական կալածից իսկոյն տեղափոխում է Բայրեղ ամրոցը և ինքն շտապում է որբացած թագաժառանգի օգնութեան:

Երբ Եււանդն իմանում է Արտաշէսի փախուստը,

սաստիկ վրդովւում է և ամէն կողմ մարդիկ է ուղարկում, որպէսզի գտնեն նրան և տեղն ու տեղը նրա կեանքին վերջ տան:

Սմբատն Արտաշէսի հետ երկար ժամանակ ձորերի մէջ է թափառում ու պահում: Քանի-քանի անգամներ նրանք իջեանում են Մարաստանի բարձր սարերի վրայ ու մար հովիւների վրանների տակ գիշերում, մինչև որ յարմար ժամանակ գտնելով՝ անցնում են պարթևաց սահմանն ու ապաւինում Գարեհ Արշակունի թագաւորին:

Դարեհը շատ սիրով է ընդունում թագազուրկ արքայորդուն և Սմբատին: Նա Արտաշէսին պահում է իր պալատում և կրթում իր զաւակների հետ, իսկ Սմբատին նւիրում է ընդարձակ կալւածներ՝ Մարաստանի շրջանում:

Երւանդը շատ փորձեր է անում Արտաշէսին ձեռք ձգելու համար: Նա Դարեհին ղեսպաններ ուղարկելով, աշխատում է համոզել, թէ նա Սանատրուկի որդին չէ, այլ մար հովւի որդի և Սմբատը խաբել է նրան: Նա Սմբատին էլ է մարդիկ ուղարկում և զանազան խոստումներ անելով, խնդրում է, որ Արտաշէսին իրան յանձնի:

Դարեհ թագաւորը հաւատ չընծայելով Երւանդի և ոչ մէկ ասածին, ընդհակառակը, հետգհետէ աւելի ու աւելի է սիրում իր խնամքին յանձնւած որբուկին ու նրա դաստիարակ Սմբատին: Սմբատը Երւանդի մարդկանց խայտառակաբար յետ դարձնելով յայտարարում է, որ Երւանդը մի գող է, մի յափշտակիչ, իսկ Արտաշէսը՝ միակ օրինաւոր ժառանգը հայոց գահին:

Երբ Երւանդի բոլոր փորձերը, Արտաշէսին ձեռք ձգելու համար, անյաջող են անցնում, նա դիմում է վրիժառութեան: Նա յարձակւում է Բայբերդ ամրոցի վրայ, տիրում է նրան և Սմբատանոյշին ու Սմբատունուն գերի բռնելով՝ տանում, փակում է Եփրատ գետի վրայ գտնւող՝ Անի ամրոցում:

II

Երւանդը պաւսերազմի է պաւսրասւում

Տարիների ընթացքում Երւանդն անկարող է լինում որևէ կերպով Արտաշէսին ձեռք ձգել, ուստի գալիք վտանգից ազատելու համար, դիմում է այլ և այլ միջոցների:

Ամենից առաջ Միջագետքը նա տալիս է հռոմայեցիներին, որի փոխարէն նրանք պարտաւորւում են օգնել Երւանդին, երբ նա պատերազմ ունենայ պարթևների հետ: Բացի այդ, նա խոստանում է տաւէց-տարի որոշ հարկ տալ նրանց:

Ապա Երւանդն իր գահը Մծրինից փոխադրում է հայոց հին մայրաքաղաքը — Արմաւիր: Սակայն այդտեղ էլ նա երկար չէ մնում: Արամաւիրի արեւմտեան կողմում, Երասխ գետի ափին մի բարձրադիր վայր է նա ընտրում և այնտեղ շինել է տալիս մի նոր պարսպապատ քաղաք՝ Երւանդաւառ անունով:

Երւանդը շարունակ մտածելով իր թշնամիներին մասին, դարձել էր վերին աստիճանի կասկածոտ. դրա համար էլ ինքնապաշտպանութեան մի շարք միջոցների է դիմում:

Նա Երևանդաշատ քաղաքը դրսից ամուր ու բարձրը պարիսպով պատելուց յետոյ, քաղաքի մէջտեղումն էլ մի միջնաբերդ է շինել տալիս երկաթէ դռներով: Այդ դռները ցերեկները բացուում, իսկ գիշերները փակուում էին: Միջնաբերդը քաղաքի հետ միացւած էր երկաթէ կամուրջներով:

Երևանդն ինքն ապրում էր հէնց այդ միջնաբերդում, ուր տեղափոխել էր նաև արքունական բոլոր գանձերն ու հարստութիւնները: Նա Արմաւիրից չէր տեղափոխել միայն կուռքերը, վախենալով, որ չլինի թէ տօների պատճառով հաւաքւած ամբոխը մի դաւադրութիւն սարքէ իր դէմ:

Բացի Երևանդաշատից, Ախուրեան գետի վրայ Երևանդը մի ուրիշ քաղաք էլ է շինել տալիս և հրամայում է այնտեղ փոխադրել բոլոր կուռքերի բազմութիւնը (արձանները), որի պատճառով էլ այդտեղը կոչւում է Բազարան:

Երևանդն է շինել տւել նաև Արաքսի հարաւային կողմում Երևանդակերտ ամուր բերդաքաղաքը:

Քուրմերին (հոգևորականներին), որոնք Հայաստանում բաւական մեծ թիւ էին կազմում և շատ ազդեցիկ դեր խաղում, իր կողմը գրաւելու և խիստ մօտիկից հսկելու համար, Երևանդն իր Երևագ եղբօրը նրանց վրայ քրմապետ է կարգում:

III

Երևանդն սպանում, իսկ Արսաւեստ քաղաքում է:

Չնայելով Երևանդի գործ դրած այնքան բազմա-

տեսակ միջոցներին, որպէս զի վտանգից ազատւի, այսուամենայնիւ նա շատ տխուր վերջ է ունենում:

Մինչդեռ Արտաշէս արքայորդին մեծանում էր Դարեն թագաւորի պալատում, Սմբատ Բիւրաստեանը զանազան արշաւանքներում ցոյց տւած իր քաջագործութիւններովն ու հաւատարմութեամբը, թէ բոլոր պարթև նախարարների և թէ մանաւանդ Դարեն թագաւորի առանձին սէրն էր վայելում:

Սմբատի խնդիրքով պարթև մեծամեծները դիմում են Դարեն թագաւորին և միջնորդում, որ նա Արտաշէսին օգնէ՝ իր հօր գահին տիրանալու:

Դարենը սիրով ընդունում է այդ միջնորդութիւնը և Սմբատին զօրք է տալիս այդ նպատակով:

Սմբատն Արտաշէսի հետ պարթևական բանակի գլուխն անցած, շտապում է դէպի հայոց աշխարհը:

Երևանդն այդ ժամանակ Ուտիացոց աշխարհումն էր: Երբ իմանում է Սմբատի ճանապարհ ընկնելը, իսկոյն շտապում է վերադառնալ Երևանդաշատ: Նա հայերից, վրացիներից բաւական զօրք է հաւաքում, ինչպէս և Կապադովկիայից: Միջագետքից էլ հրաւիրում է շատ վարձկան զինւորներ և պատրաստում է պատերազմի:

Երևանդը նախարարներին իր կողմը գրաւելու համար, հարուստ ընծաներ ու առատ պարգևներ է նւիրում:

Նա առանձին ուշադրութիւն է դարձնում Արգամ Մուրացան նախարարի վրայ և նրան է վերադարձնում երկրորդական գահը, որ իր նախորդները խել էին նրանից:

Երևանդի բոլոր այս նախազգուշութիւնները սա-

կայն զուր են անցնում: Հէնց որ Սմբատն ու Արտաշէսը երևում են Ուտիացոց սահմանի վրայ, սահմանապահ նախարարներն իրանց զօրքով անցնում են օրինաւոր թագաժառանգի կողմը: Երևանդի միակ ու մեծ յոյսը — հռոմայեցիներն էլ ուղանում էին:

Այս հանգամանքները շատ վատ էին ազդում Երևանդի մօտ մնացող միւս նախարարների վրայ և վրահատութիւն առաջ բերում նրանց շարքերում:

Սմբատի բանակը, Գեղարքունեաց սարերից անցնելով, գալիս հասնում է Երևանդաշատից դէպի հիւսիս և Ախուրեան գետի ափին, Երևանդի դէմ բանակ դնում:

Պատերազմն սկսելուց առաջ, Արտաշէսը գաղտնի բանակցում է Արգամ նախարարի հետ ու խոստանում նրան աւելի մեծ պատիւներ, եթէ նա խօսք տար պատերազմի հէնց սկզբում թողնել Երևանդին և անցնել իր կողմը:

Հնչում են փողերը, սկսւում է պատերազմը:

Արտաշէսի հայ և պարսիկ կտրիճները, հետիոտն թէ ձիաւոր, կատաղի արշաւանք են սկսում:

Արտաշէսի զօջակիների ծածանման հետ Արգամը թողնում է Երևանդի բանակին ու իր զօրքով պատերազմի դաշտից յետ քաշւում:

Երևանդի բանակի աջ ու ձախ թևերի վրայ կրուող նախարարները տեսնելով այդ, նոյնպէս խառնւում են Արտաշէսի բանակին և կռւում իրանց նախկին տիրոջ դէմ:

Պատերազմը սակայն շարունակւում է:

Երևանդը թէև մնում է միայն վրացի ու վարձկան զինւորներով, բայց նա կատաղի կերպով դիմա-

դրում է և ամէն հնարք գործ դնում մանաւանդ Արտաշէսին սպանելու:

Հասել էին վճռական ըոպէները: Վրացի ու վարձկան զինւորները սոսկալի կերպով ջարդւում ու փախուստ են տալիս: Միայն Տաւրոսցի քաջերն էին, որ յանդգնութիւն ունեցան առաջ մղւելու, պաշարելու Արտաշէսին վտանգաւոր կերպով և աշխատելու, իրանց Երևանդին տւած խոստման համաձայն, սպանել Արտաշէսին:

Այդ վտանգաւոր ըոպէին, Արտաշէսի ծծմօր որդին՝ Գիսակը յանկարծ վրայ է պրծնում ու իր կեանքի գնով ազատում Արտաշէսին:

Երբ Երևանդի այս վերջին յոյս էլ է ջախջախւում և երբ նա տեսնում է իր զօրքի այդպէս չաքաւար յաղթւելը, նստում է ձի ու սրբնթաց փախչում դէպի Երևանդաշատ:

Ճանապարհին նա մի քանի տեղերում ձի է փոխում, որպէսզի արագ գնայ ու թշնամու ձեռքը չը ընկնի, բայց քաջակորով Սմբատը մի գումարտակ զօրքով հալածում է նրան մինչև Երևանդաշատի դռները:

Արտաշէսն այդ գիշեր մնում է պատերազմի դաշտում և գրաւում բոլոր այն աւարը, որ Երևանդը թողել էր այնտեղ: Նա երկու կողմից ընկած բոլոր զինւորների դիակները թաղել է տալիս ու այդ օրւան յիշատակի համար այդ տեղն Նուանդավան, այսինքն Երևանդին վանած, փախցրած տեղ է կոչւում:

Հետեւեալ առաւօտ, լուսադէմին՝ Արտաշէսն իր բանակով գնում է Երևանդաշատի վրայ: Նա կէսօրից առաջ հասնում է այնտեղ և հրամայում է իր զօր-

քերին կանչել «Մարամաս», այսինքն Մարն եկաւ։
Դրանով Արտաշէսն յիշեցնում էր այն նախատինքը,
որ Երւանդը հասցրել էր իրան։

Առաջին ուժեղ յարձակումից յետոյ, նախ պա-
հապանները և ապա բերդի զօրքերն են անձնատուր
լինում և պղնձէ դռները բաց անում։ Արտաշէսի զին-
ւորները ներս են խուժում, ուր նրանցից մէկը պա-
տահմամբ, թրով Երւանդին սպանում է։

Արտաշէսը շատ վեհանձնութեամբ է վարւում
նրա դիակի հետ։ Նա հրամայում է, իբրև մօր կող-
մից Արշակունի, թաղել նրան յարգանքով ու վրան
մահարձան կանգնեցնել։

Արտաշէսը Երւանդի յիշատակը բոլորովին ջնջե-
լու համար, Երւանդաշատի անունը փոխում է և Մար-
մէս է անւանում։

Այնուհետև Սմբատ Բիւրատեանը մտնելով ար-
քունական գանձարանը, այնտեղից վերցնում է Ար-
տաշէսի հօր՝ Սանատրուկի թագը և բերում, դնում
է իր սիրելի Արտաշէսի գլխին ու նրան թագաւոր
պսակում հայոց աշխարհի վրայ։

46.

Ա Ր Տ Ա Շ Է Ս II

I

ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Նոր թագաւորը գահ բարձրանալուց անմիջապէս
յետոյ, իր առաջին պարտքն է համարում, իրան օգ-

նող պարթևաց զօրքին մեծամեծ ու տառա նւէրներ
տալ և ճանապարհել Պարսկաստան։

Իր խոստմունքի համաձայն, նա Արգամին երկ-
րորդական գահի հետ շնորհում է նաև յակնթակապ
պաակ, երկու ականջներին օղեւ և մի ոտին էլ կար-
միր կօշիկ։ Բացի այդ, նա իրաւունք է տալիս նրան՝
թագաւորի հետ սեղան նստելիս՝ գործածել ոսկի զը-
ղալ, պասառափաղ ու բաժակ։

Երիտասարդ թագակիրը չի մոռանում իր բա-
րերար Սմբատին։ Արտաշէսը նրան է յանձնում բո-
լոր հայ զօրաց սպարապետութիւնը, ինչպէս նաև ար-
քունի պալատի վերակացութիւնը։

Իր ազատարար Գիսակի որդուն՝ Ներսէսին էլ
հողեր է տալիս և նախարարների կարգն է դասում
ու նրա ցեղն անւանում է Գիւմախեան, այսինքն՝
դէմքից կտրւած։

Մինչև այդ ժամանակ Երւանդաշատից ոչ շատ
հեռու, Բագարանում քրմապետութեան պաշտօն էր
վարում Երւանդի եղբայր Երւազը, որ իր եղբօր թի-
ու թիկունքը, ուստի և Արտաշէսի էլ կատաղի հակա-
ռակորդն էր եղել։

Թագաւորի կարգադրութեամբ Սմբատը գնում է
Բագարան, բռնում է Երւազին ու խիստ կերպով
պատժում նրան։ Նրա տեղ նա քրմապետ է նշանա-
կում Մոգպաւսէ (մոգ պաշտող) անունով մի անձն,
որ Արտաշէսի շատ մօտիկ բարեկամն էր։ Յետոյ նա
զրաւում է Երւազի բոլոր հարստութիւնը, նրա 500-ի
չափ ծառաները, մեհենական թանկագին իրերն ու
զարդերը և բերում, յանձնում է թագաւորին։

Թագաւորը Երւազի 500 ծառաները Սմբատին է

պարգևում, իսկ գանձերի վրայ աւելացնելով ուրիշ շատ արժէքաւոր ընծաներ, Սմբատի հետ ուղարկում է իր բարերար Դարեհ թագաւորին և յայտնում իր սրտագին շնորհակալութիւնները:

Դրանից յետոյ Արտաշէսը երասի գետի ափին շինել է տալիս մի նոր քաղաք, զարդարում է նրան հոյակապ ու գեղեցիկ շէնքերով և իր անունով կոչում է Արսաւաս: Նա երւանդաշատից այդտեղ է փոխադրում իր թագաւորական գահը, նրան զարձնում է իր մայրաքաղաքը, և այնտեղ է տեղափոխում Բագարանում եղած բոլոր աստուծոների արձանները:

Այդ քաղաքի առևտրի և արհեստների զարգացման նպաստելու համար, Արտաշէսն երւանդաշատում բնակւող շատ հրէաներին էլ բերում, բնակեցնում է Արտաշատում:

Արտաշէսի այդ զբաղւած ժամանակը, Հայաստանի սահմանների վրայ երևում են հռոմայեցի հաւելահանները բազմաթիւ զօրքերով և պահանջում են իրանց հասանելիք հարկերը, սպառնալով, որ հակառակ դէպքում կը խուժեն Հայաստան և ամէն ինչ տալին ու վրայ կանեն:

Արտաշէսը հռոմէական ահագին լեգէոններին դիմադրելու պատրաստութիւն չունենալու պատճառով, կատարում է նրանց պահանջը և հաշտւում հռոմայեցոց հետ:

II

ԱՐՏԱՇԷՍՆ ՈՒ ՍԱԹԵՆԻԿԸ

Հազիւ էր պրծել Արտաշէսը հռոմայեցիներից, անա Կովկասեան լեռնականները, միացած վրացոց մի մասի հետ, աշխարհում են Հայաստան և սկսում ասպատակել հայոց երկրները:

Արտաշէսն այս անգամ հաւաքում է իր զօրքերն ու հասնում Կուր գետի ափը, ուր առաջին ճակատամարտին յետ է մղում թշնամիներին, որոնք գնում, բանակ են դնում գետի ձախ ափին: Արտաշէսը կանգ է առնում նոյն գետի աջ կողմին: Այդ պատերազմում Արտաշէսը գերի է վերցնում Ալանաց թագաւորի որդուն:

Ծերունի թագաւորը ղեսպանների վիճոցով աղաչում պաղատում է, որ Արտաշէսը բարեկամանայ իր հետ, վերադարձնի գերի ընկած որդուն, բայց Արտաշէսը մերժում է:

Արտաշէսի միտքը սակայն փոխւում է, երբ Կուր գետի ափին երևում է Սաթենիկը՝ ծերունի և վրշտահար թագաւորի գեղեցիկ ու աննման աղջիկը: Արքայադուստրը ձայն է տալիս Արտաշէսին և ասում.

— Ո՛վ մեծ և ազնիւ թագաւոր, ազատիր իմ սիրելի եղբօրը, միթէ հաճելի են քեզ իմ թշուառ հօր օրն ի բուն թափած արցունքները: Վայել է, որ երկու զբացի ազգերն այդ կերպ միմեանցից վրէժ լուծեն: Աղաչում եմ, գթա՛, ողորմիր իմ ալեգարդ հայրիկին ու նւիրիր ինձ իմ սիրելի եղբօրը:

Սաթենիկի խելօք և անուշիկ խօսքերը, մանա-

ւանդ նրա աննման գեղեցկութիւնը հայոց երիտա-
սարդ թագաւորի սիրտը շարժում են և նա անմիջա-
պէս ազատ է արձակում Սաթենիկի եղբօրը՝ Յւան-
ների վրաններում տիրում է չափից դուրս ուրախու-
թիւն:

Հայոց թագաւորը հէնց այդ ընդէին հաւանելով
աննման Սաթենիկին, Սմբատի խորհրդով դեսպան-
ներ է ուղարկում Ալանաց թագաւորի մօտ և արքա-
յադատրին իրան կնութեան է ուղղում:

Համաձայնութիւնն առնելուց յետոյ, Արտաշէսն
Ալանաց թագաւորին ընծայ է ուղարկում շատ ոսկի
և կաւմիր մորթ, որ լեռնականների մէջ խիստ յարգի
էր: Ապա Սմբատն և ուրիշ շատ նախարարներ, ար-
քայազուն իշխանների ու իշխանուհիների հետ, անց-
նում են գետը և գնում են մեծ փառքով ու պատուով
Սաթենիկին — հայոց թագուհուն՝ բերում Արտաշէսի
վրանը:

Արտաշէսն Ալանաց թագաւորի հետ դաշն կապե-
լուց յետոյ, վերադառնում է Արտաշատ, ուր սար-
քում են ձօխ հարսանեկան հանդէսներ, որոնց մասին
Փողթան երգիչները շատ գեղեցիկ երգեր են երգել:

III

ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Արտաշէսի աչքի ընկնող և փայլուն գործն եղել
է այն, որ նա ամէն միջոց գործ է դրել և նպաստել
հայ ժողովրդի յառաջադիմութեանը:

Արտաշէսն օտար երկրներից բազմաթիւ գաղ-

թականներ է բերել տալիս ու բնակեցնում Հայաս-
տանի անմարդաբնակ վայրերում:

Տարիների ընթացքում այդ տեղերում, գիւղեր
ու ագարակներ են շինւում, և որպէսզի մէկի հողը
միւսի հողերի հետ չխառնուի, Արտաշէսը հրամայում
է որոշ սահմաններ գծել և սահմանագիծների վրայ
քառակուսի քարեր տնկել:

Արտաշէսն որոշ կարգ-կանոն մտցնելով հողերի
բաժանման մէջ, մեծ զարկ է տալիս երկրի մշակու-
թեան գործին — երկրագործութեան:

Նա, բացի այդ, մեծ ուշադրութիւն է դարձնում
արւեստների ու գիտութեան վրայ:

Հաղորդակցութեան միջոցները նրա օրով աւելի
ևս կանոնաւորւում են. նա բազմաթիւ կամուրջներ է
շինել տալիս, հրամայում է ծովակների ու գետերի
վրայ նաւակներ քանեցնել և վերջապէս ցամաքի վը-
րայ երթևեկութեան համար ուղիղ և հարթ ճանա-
պարհներ է կառուցել տալիս:

Ժողովրդական երգիչների երգածի համաձայն,
Արտաշէսի օրով երկիր չէր մնացել որ անմշակ լի-
նէր, մարդ չէր մնացել որ պարապ ու անգործ շրջէր:

Մինչև Արտաշէսի օրերը հայերը գրերի գործա-
ծութեան հետ ծանօթ չէին, ինչպէս նաև տարիների,
ամիսների, շաբաթների, հաշիւը պահելու սովորու-
թիւնը չունէին: Նա առաջինն է եղել, որ մտցրել է
այդ բոլորը հայոց մէջ և այդպիսով նպաստել հայ
ժողովրդի մտաւոր յառաջադիմութեանը:

IV

ԱՐՏԱՇԷՍԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ ԵՒ ԱՐՏԱԽԱԶԴՐ

Մինչև այժմ, ինչպէս տեսանք, Արտաշէսը գրեթէ իր բոլոր գործերում յաջողութիւն է գտել բայց այդ այնքան սիրւած, յարգւած մարդն էլ, ծերութեան հասակում ունեցել է իր ընտանեկան շատ ցաւերն ու հոգսերը:

Նրան մեծ վիշտ են պատճառել իր որդիները: Սրանցից Արտաւազդը բնաւորութեամբ մի չար ու նախանձոտ մարդ է եղել, և դրա համար էլ իր ամբողջ կեանքն եղել է չարութիւնների մի օղակ:

Նախանձելով Արգամի երկրորդական գահի և բարձր պատւի վրայ, նա գրգռում է հօրն Արգամի դէմ, ասելով, որ իբր Արգամն աչք է ունեցել թագաւորական իշխանութեան վրայ:

Բանն այնտեղ է հասցնում, որ թագաւորը վերջապէս խլում է Մուրացան ցեղից երկրորդութիւնը և տալիս Արտաւազդին: Նրանով սակայն չի գոհանում նա:

Մի անգամ Արտաշէսն ու իր որդիները երբ Արգամի մօտ ճաշի էին, արքայորդիներն աղմուկ են բարձրացնում, թէ Արգամը թագաւորի դէմ դաւադրութիւն է սարքել և ուզում է թագաւորին սպանել: Այդ պատրւակով նրանք թափւում են ծերունի նախարարի վրայ, ծեծում են ու մազերից քաշկռտում:

Արտաշէսը, սաստիկ վրդովւած, դառնում է Արտաշատ և իր Մաթան օրդուն յանձնում է մի գունդ, որ գնայ և Արգամին պատժէ: Նա գնում է և Արգամի ցեղը կոտորում, պալատն այրում ու ստաց-

ւածքն էլ արքունիք է գրաւում:

Դրանից յետոյ, հազիւ թէ թագաւորի ու Արգամի միջև հաշտութիւն էր կայացել ու վերջինն իր կալւածները յետ ստացել, երբ Արտաւազդը վճռում է գրաւել Արգամի Նախիջևան քաղաքը և Երասխ գետի հիւսիսային կողմն ունեցած կալւածները: Արգամի որդին չի կարողանում տանել այս բոլոր անարգանքներն ու զրկանքները և ապստամբում է: Արտաւազդը յարձակւում է նրա վրայ և յաղթելով Մուրացաններին, կոտորում է այդ ամբողջ ցեղը, նա չի խնայում նոյնիսկ ալեգարդ ծերուկին— Արգամ նախարարին:

Արտաւազդը Մուրացանների հետ իր գործն այսպէս վերջացնելուց յետոյ, աչք է դնում Սմբատ Բիւրատեանի պաշտօնների ու հարստութեան վրայ և ուզում է սպանել այն մարդուն, որ իր հօր խնամակալը, ազատարարն ու թագաւորեցնողն է եղել:

Թագաւորն իմանալով Արտաւազդի այդ չար միտքը, սաստիկ յուզւում վրդովւում է, բայց խոհեմ ու վեհանձն Սմբատը, իր յօժար կամքով թողնում է իր բոլոր պաշտօններն ու հեռանում դէպի Կորդւաց աշխարհը: Այդպիսով Արտաւազդը դառնում է հայոց զօրքերի սպարապետ:

Նա արդէն հասել էր փառքի գագաթնակէտին, մնում էր միայն որ թագաւոր դառնար:

Արտաւազդի միւս եղբայրները, սակայն, անգործ չեն մնում. նրանք էլ իրանց կանանց թելադրութեամբ, սկսում են խիստ կերպով բողոքել իրանց եղբօր դէմ, որ պետական բոլոր բարձր պաշտօններն իրան էր սեփականեցրել:

Արտաշէսն իր որդիներին խաղաղացնելու համար,

©

իւրաքանչիւրին մի-մի պաշտօն է տալիս: Վրոյրին՝ արքունի պալատի հազարապետ, իսկ Մաթանին՝ քրմապետ է նշանակում: Յետոյ իր ամբողջ զօրքը չորս մասի է բաժանում, որի արեւելեան մասը յանձնում է Արտաւազդին, արեւմտեանը՝ Տիրանին, հիւսիսայինը՝ Զարեհին, իսկ հարաւայինը՝ Սմբատ Բագրատունուն:

Այնուհետեւ Արտաշէսը լսելով, որ հռոմայեցոց պետութեան մէջ խռովութիւններ են ծագել, ապրտամբելու յարմար առիթ է համարում և դադարեցնում է հարկ տալ:

Հռոմայեցիք սրտնեղած, բազմաթիւ զօրքով, Հայաստանի արեւմտեան կողմից վրայ են տալիս ու Տիրանի հետ կռիւ բռնելով, հալածում են նրան մինչև Բասենի հովիտը: Այնտեղ են հասնում Արտաւազդն ու Զարեհն իրանց բանակներով և պատերազմը նորոգում: Հռոմայեցիք սրանց էլ են խիստ նեղը գցում: Վերջին բոլէին պատերազմի դաշտն է գալիս ծերունի և փորձաւոր Սմբատն ու իր թարմ ոյժերով թշնամիներին ջարդում է և մինչև Կապադովկիայի սահմանները փախցնում:

Այս յաղթութիւնից ոգևորւած, հռոմայեցոց հպատակ ուրիշ ազգերն էլ են ապստամբութեան դրօշ բարձրացնում և մերժում հարկ տալ: Այդ ժամանակ հռոմայեցոց գահի վրայ բարձրանում է մի նոր կայսր. որն անցնելով հռոմէական բազմաթիւ լեզէօնների գլուխը, յարձակում է ապստամբների վրայ ու առանձին-առանձին նորից հպատակեցնում նրանց:

Արտաշէսը վտանգի առաջն առնելու համար, շտապում է թանկագին ընծաներով գնալ կայսեր

մօտ և ներողութիւն խնդրելով, խոստանում է ոչ միայն ապագայ, այլև չվճարւած տարիների հարկերն էլ վճարել:

Եւ այնուհետեւ նա մինչև իր մահը, հաւատարիմ է մնում հռոմայեցիներին:

V

ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԵՒ ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ ՄԱՀԸ

Վերոյիշեալ պատերազմից յետոյ, Արտաշէսը հռոմայեցոց կայսեր առաջարկով, մեկնում է պարթևաց երկիրը, որպէսզի դադարեցնէ պատերազմը և հաշտեցնէ կռուող կողմերին, բայց ճանապարհին Մարանդ գաւառի Բակուրակերտ ավանում սաստիկ հիւանդանում է:

Այդտեղ էր գտնւում Արեղեան տոհմի Արաղոյ անունով նախարարը, որ մի շատ կեղծաւոր ու շողոքորթ մարդ էր: Նա շատ է խնդրում, աղաչում Արտաշէսին, որ հրաման տայ իրան՝ գնալ Երիզա ավանը և նրա առողջութեան համար աղօթել Անանիոս ասուածուհուն:

Արտաշէսը թոյլ է տալիս Արաղոյին գնալ Երիզա, բայց նա չեւ չվերադարձած, ծերունի թագաւորը մեռնում է:

Դառը կսկիծով է լսում հայ ժողովուրդն իր թագաւորի մահը. լսում են նաև արքայորդիներն ու նախարարները: Ամէն կողմ սուգ է տիրում: Ամէն մարդ լաց է լինում: Արտաշէսին մինչև այդ չտես-

նւած կերպով են թաղում: Անթիւ, անհամար ժողովուրդ էր գնում նրա դագաղի առջևից ու յետևից:

Որդիներն ու ազգականները, նախարարներն ու զինւորականները նոյնպէս շարան-շարան հետևում էին դագաղին:

Առջևից գնում էին փողահարները, ետևից լալկան կանայք, որոնք տխուր ու քաղցրաձայն երգում ու փառաբանում էին Արտաշէսի կատարած գործերն ու քաջութիւնները: Դրանց հետևում էին զօրքերն ու ամբոխը:

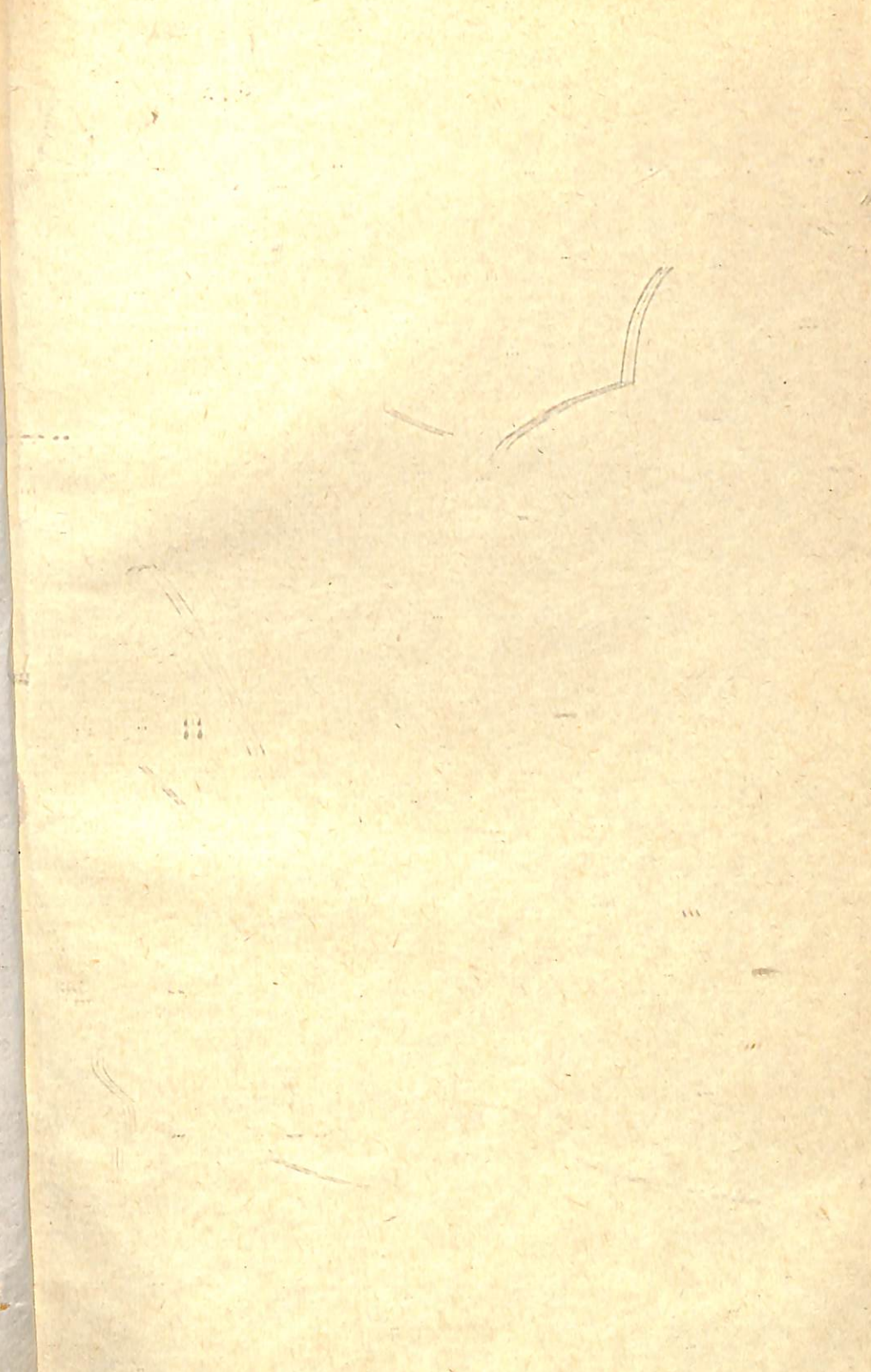
Հօր դագաղի վրայ էլ Արտաւազդը ցոյց է տալիս իր նախանձոտ ու չար ոգին: Նա տեսնելով ժողովրդի կողմից իր հօրը ցոյց տւած այս աննկարագրելի սէրը, ասում է. «Հայր, դու որ գնացիր և բեզ հետ տարար ամբողջ աշխարհը, ես էլ ո՛ւմ, աւերակներն վրայ թաղւորեմ»:

Արտաշէսի մեռնելուց յետոյ, իր ժառանգը՝ Արտաւազդը դառնում է Հայաստանի թագաւոր: Պատմում են, որ մի օր Արտաւազդը որսի գնալիս, երբ Արտաշատի կամրջովն էր անցում, խելացնորւում է և գլորւում մի խոր անդունդի մէջ և անյայտ կորչում:

Նկ. 36. Յանկարծ Արտաւազդը անդունդն է գլորւում:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0041364

